

Svět hierarchií a reálný socialismus

Dědictví komunistické vlády II: sborník
příspěvků ke zkoumání sociálních hierarchií

**Martin Hájek, Tomáš Holeček, Jiří Kabele,
Josef Kandert, Petr Kohútek, Zdenka Vajdová**

SP 02:6

2002

Tuto práci recenzovali: Milan Tuček, CSc.
Doc. JUDr. Jiří Příbáš

Tento text vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR č. (403/01/1564).

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002.

ISBN 80-330-020-6

Obsah

Úvodní slovo		9
Sociální hierarchie a ekvity	– Jiří Kabele, Martin Hájek	11
Hierarchie a ekvity: od abstraktního pojetí k názornému a symbolickému		13
Sociální hierarchie a ekvity jednotlivců a organizací		20
Literatura		26
O popisu hierarchického vztahu	– Tomáš Holeček	28
Vládcové „z boží milosti“ versus „ti nejlepší“; sociální a kulturní hierarchie v zrcadle antropologických výzkumů.	– Josef Kandert	33
Literatura		45
Moc, vládnutí, hierarchie v díle Norberta Eliase	– Zdenka Vajdová	48
1. Úvod k textu a k Eliasovým konceptům		48
2. Herní modely		49
3. Proces radikální transformace společnosti		52
4. Rozpad státního monopolu násilí ve Výmarské republice		55
Závěrem		57
Literatura		58
Vláda v budovatelském a ústavním zřízení (teoretická hypotéza)	– Jiří Kabele	59
Téma komunistické vlády		59
Ústavní a budovatelská zřízení jako zaměnitelné zdroje řádu		61
Budovatelská zřízení a vedoucí úloha strany		67
Literatura		79
Summary		
Možnosti chápání hierarchií a jejich komunistická éra		82
Seminář		
Komunistické vládnutí ve zpětném zrcadle		89
O autorech		91
Shrnutí		92
Summary		93
Zusammenfassung		94

Svět hierarchií a reálný socialismus

Dědictví komunistické vlády II: sborník příspěvků ke zkoumání sociálních hierarchií

**Martin Hájek, Tomáš Holeček, Jiří Kabele,
Josef Kandert, Petr Kohútek, Zdenka Vajdová**

Abstrakt:

Sborník shrnuje teoreticko-metodologické úvahy týmu, který řeší problém konstruování sociálních hierarchií v novodobých společnostech na příkladu komunistického vládnutí (grantový projekt GA ČR 403/01/1564 Dědictví komunistické vlády). První studie charakterizuje konstruktivní sílu sociálních hierarchií a sociálních ekvit (soustav asymetrických anebo symetrických vztahů, Kabele, Hájek). Při vlastním studiu sociálních hierarchií je z metodologického hlediska ovšem důležité respektovat různé významové statusy spojované s jejich laickými a odbornými popisy (Holeček). Představy o důvodech vzniku a trvání nadřazeného a podřazeného postavení mezi jednotlivci i mezi skupinami – viděno očima antropologie – jsou v mimoevropských společnostech založeny na idejích soutěživosti a předurčenosti (Kandert). V novodobých evropských společnostech se v souvislosti se sociálními hierarchiemi stává ústředním pojmem „moc“ vázaná na asymetrické vztahy, jak je možné sledovat v pracích Norberta Eliase (Vajdová). Plně se toto tvrzení – podle předložené teoretické hypotézy – vztahuje na principy a způsoby organizování společenských záležitostí v reálném socialismu. Vládu v budovatelských režimech lze pojímat jako ovládnutí původně ústavních mocí nadřazenou paralelní mocí: komunistickou stranou (Kabele).

Klíčová slova:

Sociální hierarchie, sociální ekvity, moc, popis sociálních jevů, archaické společnosti, novodobé společnosti, komunistická vláda, budovatelské zřízení

The World of Hierarchies and Really Existing Socialism

The Legacy of Communist Government II: A Volume of Papers on Research into Social Hierarchies

**Martin Hájek, Tomáš Holeček, Jiří Kabele,
Josef Kandert, Petr Kohútek, Zdenka Vajdová**

Abstract:

The collection brings together theoretical and methodological concepts developed by a team that studies the issue of constructing social hierarchies in contemporary societies using the example of communist rule (Grant Project GA ČR 403/01/1564 The Heritage of the Communist Rule). The first study characterises the constructive power of social hierarchies and social equities (systems of asymmetrical or symmetrical relationship, Kabele, Hájek). When studying social hierarchies, however, it is important, from a methodological point of view, to respect various meaning statuses related to their lay as well as expert descriptions (Holeček). The ideas concerning the arising and continuation of a dominant and subordinate positions among individuals and groups – as seen through the anthropological lens – are, in extra-European societies, based on ideas of competitiveness and predetermination (Kandert). In contemporary European societies, „power“ has become the central term related to social hierarchies, and is related to asymmetrical relationships, as can be observed in the works by Norbert Elias (Vajdová). According to the proposed theoretical hypothesis, this claim applies to the principles and manners of organising social matters under real socialism. Rule in the socialist regimes can be understood as the dominance of the originally constitutional powers by a superior parallel power: the communist party (Kabele).

Key words:

Social hierarchies, social equities, power, description of social phenomena, archaic societies, contemporary societies, communist rule, socialist regime

Die Welt der Hierarchien und der reale Sozialismus

Das Erbe der kommunistischen Herrschaft II: Sammelband zur Erforschung sozialer Hierarchien

**Martin Hájek, Tomáš Holeček, Jiří Kabele,
Josef Kandert, Petr Kohútek, Zdenka Vajdová**

Abstraktum:

Der Sammelband fasst die theoretisch-methodologischen Gedanken eines Forschungsteams zusammen, das sich im Förderprojekt GA ČR 403/01/1564 „Das Erbe der kommunistischen Herrschaft“ am Beispiel der kommunistischen Herrschaft mit der Konstruktion von Sozialhierarchien in neuzeitlichen Gesellschaften befasst. Die erste Studie charakterisiert die konstruktive Kraft der Sozialhierarchie und der sozialen Gleichgewichte (Das System asymmetrischer oder symmetrischer Beziehungen, Kabele, Hájek). Beim eigentlichen Studium der Sozialhierarchien ist es in methodologischer Hinsicht freilich wichtig, die unterschiedlichen Bedeutungsebenen i. Z. mit der allgemeinen und der fachlichen Beschreibung dieser Hierarchien zu berücksichtigen (Holeček). Die Vorstellungen über die Gründe für die Entstehung und das Fortbestehen über- und untergeordneter Stellungen zwischen Einzelnen und Gruppen sind – in der Betrachtungsweise der Anthropologie – in außereuropäischen Gesellschaften auf den Ideen des Konkurrenzstrebens und der Vorbestimmung gegründet (Kandert). In neuzeitlichen europäischen Gesellschaften stellt der an asymmetrische Beziehungen gebundene Begriff Macht in der Sozialhierarchie den zentralen Begriff dar, was in den Arbeiten von Norbert Elias (Vajdová) gut zu verfolgen ist. Laut der vorliegenden theoretischen Hypothese bezieht sich diese Behauptung voll auf die Prinzipien und Organisationsweisen gesellschaftlicher Angelegenheiten im realen Sozialismus. Die Regierung in einem Regime des sozialistischen Aufbaus kann aufgefasst werden als Beherrschung der ursprünglich verfassungsmäßigen Gewalten durch eine Parallelgewalt: die kommunistische Partei (Kabele).

Schlüsselwörter:

Sozialhierarchie, soziales Gleichgewicht, Macht (Gewalt), Beschreibung sozialer Erscheinungen, archaische Gesellschaften, neuzeitliche Gesellschaften, kommunistische Herrschaft, Ordnung des sozialistischen Aufbaus

Úvodní slovo

Sociologické texty Svět hierarchií a reálný socialismus vznikly v rámci grantového projektu GA ČR 403/01/1564 Dědictví komunistické vlády. Tento projekt si klade za cíl: „na základě vícestranné rekonstrukce procedur komunistického vládnutí rozpoznat, popsat a teoreticky uchopit mechanismus a strategie vládnutí v reálném socialismu a zdroje jeho polistopadové setrvačnosti.“ Chceme se v tomto projektu dlouhodobě a všestranně věnovat problémům (i) konstruování sociálních hierarchií v novodobých společnostech, (ii) vládnutí v podmínkách ústavně deklarované občanské rovnosti a (iii) „dědění“ vlády jako součásti běžných i zásadních společenských proměn. Sociální hierarchie hrály významnou roli v komunistickém vládnutí. Studium jejich „komunistické“ éry nám – jak doufáme – dovolí nejen hlouběji porozumět naší časné minulosti, ale umožní nám obecně docenit roli sociálních hierarchií i ekvity v současných společnostech. Ta sice byla studována v celé řadě dílčích politologických, sociologických a ekonomických témat (teorie skupin, firmy, byrokracie, elit, moci), ale vcelku byla vždy ve stínu makrosociologických zkoumání tříd a sociální stratifikace či vládnoucího kultu trhu pojímaného v neoklasické ekonomii jako vzorová ekvita.

Fakticita sociálních hierarchií a ekvity pro nás nebude v našem dlouhodoběji orientovaném empirickém i teoretickém vyšetřování východiskem, ale cílem. Jak jsou sociální hierarchie a ekvity možné? Co způsobuje, že se jako svérázné sestavy sociálních stavů formují tím, anebo oním způsobem? Jak přispívají k stabilitě i proměnám společností? Kdy nabízejí živnou půdu pro institucionalizaci neodpovědností?

V prvním sborníku *Kdo se bojí hierarchií?*, jehož titul parafrázuje slavnou Albeeho divadelní hru, jsme nejprve společně představili východiska naší práce. Tomáš Holeček ukázal, že hierarchie jsou polem našich četných stížností a dělají nám starosti. Zdena Vajdová popsal sebedestruktivní hierarchizaci samosprávy po roce 1945. Jiří Kabele se detailně probíral souvislostí mezi sociální konstrukcí hierarchií a ochranou práv a svobod. Věnována je zde pozornost hierarchiím soudnictví, které jsou výsledkem úsilí mnoha generací směřujícího k tomu, aby učinilo soudní moc nezneužitelnou. Již v tomto sborníku Martin Hájek ovšem otevřel obecnou otázku hierarchií. Hierarchie se mu zde jevila jako „orientovaná soustava stavů. Na jednom jejím konci je určitá kvalita, zatímco na druhém je nedostatek této kvality.“

Tento text na tento typ tázání navazuje. Skládáme v něm účty především z našeho teoretického a metodologického uvažování o problému hierarchií. Pokoušíme se sociální hierarchie a ekvity vidět v koordinační i strukturní či systémové perspektivě. V prvním případě je ve hře metodologický individualismus stavící na kontextově podmiňované volní koordinaci sdílení vlivů v jednotlivých vztazích. Z transakcí uvnitř těchto vztahů se rodí pořádková síla symetrií a asymetrií generující a rozvíjející sociální hierarchie a ekvity. Pro druhou perspektivu je naopak typický holisticky pojímaný metodologický procesualismus, který veškeré důležité dění v hierarchiích či ekvitách pojímá jako jejich strukturami či systémy určenými procesy. Jim se volní koordinace osob v zásadě podřizuje.

Sborník začíná teoretickou statí o sociálních hierarchiích a ekvitách. Rozumíme jim jako formacím nerovných a rovných, které umožňují přehledně uchopovat, rozpoznávat

a přiměřeně respektovat asymetrické a symetrické vlivy. Zdroj konstrukční síly hierarchií a ekvity, které pořádají nejen sociální vztahy, spatřujeme ve skloubení jejich abstraktní uchopitelnosti se symbolicky artikulovanou tvarovou evidentností. V druhé části práce Sociální hierarchie a ekvity jednotlivců a organizací se zabýváme rolí, kterou sehrávají hierarchie a ekvity v současných společnostech. Poukazujeme na jejich dvojí možné chápání: koordinační a strukturně-systemické. Podrobněji se zabýváme jejich zdroji: postulováním, ohodnocováním a sociální srovnáváním, soutěží a bojem, vyvažováním a převažováním, integrací a desintegrací, diferenciací a totalizací.

Studie O popisu hierarchického vztahu (Tomáš Holeček) ukazuje, že tento vztah může být míněn různě, ať už jsou autory těchto popisů laici anebo odborníci. Tatáž popisná věta může mít různé významové statusy, které je třeba respektovat, nemá-li docházet k určitému typu omylů a nedorozumění. V článku je ukázáno šest příkladů různých významových statusů, které všechny mohou být označeny jako popis.

Stať Vládcové „z boží milosti“ versus „ti nejlepší“ (Josef Kandert) přehledově zpracovává antropologické výzkumy věnované zejména mimoevropským společnostem. Tyto výzkumy ukazují, že není společnosti/kultury bez hierarchií a že samotné představy o důvodech vzniku a trvání nadřazeného a podřazeného postavení mezi jednotlivci i mezi skupinami jsou založeny na idejích soutěživosti a předurčenosti (případně výlučné předurčenosti).

Koncept moci v Eliasově díle dovoluje pochopit velkou sociální transformaci (18. až 20. století) známou pod jménem industrializace (Moc, vládnutí a hierarchie v díle Norberta Eliase, Zdenka Vajdová) jako proměnu sociálních hierarchií spojenou s redukcí rozdílu moci – mezi vládou a ovládanými i mezi sociálními vrstvami. Inspirativní je zejména jeho vztahové chápání moci vázané na herní modely, stejně jako jím zdůrazňovaná „závislost na cestě“ při výkladu vzniku socialismu a nacismu.

Závěr sborníku tvoří opět povýtce teoretická stať Vláda v budovatelském a ústavním zřízení (Jiří Kabele). Představuje epistemologicky založenou alternativu dvou pojetí společenského uspořádání společností, které svůj řád nahlízejí jako proměnlivý. Povaha těchto zřízení je určována: (i) příběhem jejich zrodu, (ii) zásadami, které určují rozdělování způsobilostí (dělba teritorií svobody) a (iii) instituty, které chrání práva a svobody osob dotčených výkonem těchto způsobilostí (dělba teritorií odpovědnosti). Obě pojetí, ústavní i budovatelské, se uskutečňují jako režimy, které jsou původním zřízením specificky nepodobné: jejich instituce a v nich se uplatňující sociální hierarchie a ekvity totiž musejí splňovat podmínku, že uvnitř nich musí být koordinace více aktérů středně nákladná. Vláda v budovatelském zřízení, na níž se stať více soustřeďuje, je popsána jako ovládnutí původně ústavně založené státní moci nadřazenou paralelní mocí, předvojem budovatelské skupiny: komunistickou stranou.

Sociální hierarchie a ekvity

Jiří Kabele, Martin Hájek

Status, ale i symbolické chápání sociálních hierarchií a ekvit – soustav nerovných a rovných vztahů – jsou významně předznamenány kulturou společnosti¹ a v ní převažujícím pojetím řádu. V tradičních „starosvětských“ společnostech byl řád – viděno naší perspektivou – chápán jako jednou pro vždy daný (vepsaný do kosmu), tj. předurčený transcendentními činiteli (mytickými předky, bohy apod.). Pro institucemi zjednávanou koordinaci – součinnost i soužití – zde byla ustavující hierarchičnost cti a důstojnosti pořádající nejen vztahy velkých i malých sociálních skupin mezi sebou, ale i uvnitř nich. Toto pojetí řádu bylo nahrazeno jiným, který je *proměnlivý*, protože si jej jednajících osoby (individuální či kolektivní), které náležejí především samy sobě a nikoli transcendentním činitelům, utvářejí samy. Osoby zde ovšem měly respektovat své rovné partnerství a všeobecnou platnost pravidel hry. Popisované nové „partnerské“ pojetí řádu se ujímalo vlády v dějinách poznamenaných bojem doktrín a prorockých vizí. Je spojeno nejen s krizemi, revolucemi a válkami, ale také s nebývalou dynamizací společnosti. Prosazuje se prostřednictvím postupné delegitimizace starého hierarchického pojetí řádu. Přitom se zásadním způsobem proměňoval jak status, tak i symbolické chápání hierarchií. Proti nim byla postavena „rovná“, bohatě proorganizovaná společenská uspořádání, ekvity. Začaly být zdůrazňovány symetrické formy ovlivňování umožňující pružnější podnikavou spolupráci vázanou na vlastnění. Dosavadní „rovnost“ lidí omezená na sdílení stejné úrovně v hierarchickém uspořádání byla rozšířena na univerzální a abstraktní rovnost lidí jako občanů.²

*

Sociálními hierarchiemi a sociálními ekvitymi zde budeme rozumět formace sociálních vztahů, které laici i odborníci ve světě rozpoznávají a které pořádají jak sociální aktéry, tak sociální předměty.³ Předmětné sociální hierarchie jsou sociálními v tom smyslu, že aktéři je ve svém chápání sociální skutečnosti i ve svém jednání respektují jako omezení i zdroj příležitostí pro zásahy do sociálního dění. Například soudcovská autorita přímo pořádá soudce. Hi-

¹ Stačí slovo *hierarchie* nahlas vyslovit, aby se zvýšil tonus naší šjíje. Tato bezděčná reakce ukazuje, jak hluboko je v nás vepsán příběh svobody, která byla vyvzdorována v boji se středověkými a raně novověkými absolutistickými hierarchiemi. Na druhé straně pro mnohé z nás je zatěžko si představit zřetelnější zážitek harmonie než rodinu svého dětství, která ovšem byla také hierarchicky uspořádaná.

² Uvažovaná opozice pojetí řádu jednou pro vždy daného versus proměnlivého řádu zakládá sémantiku, která současníkům dovoluje nejen porozumět řádu archaických společností, ale zároveň stvrzuje současné převládající dynamické sebepojímání společností. Ani pečlivá studie Josefa Kanderta o zdrojích hierarchií, která dospívá ke zjištění, že jejich zdrojem jsou „dvě myšlenky či ideje: představa soutěživosti a představa o předurčenosti“, které převažovaly jednou v novovětských a podruhé ve starovětských společnostech, zcela nevyvrací podezření, že náš pohled na starovětské společnosti je derivátem našeho současného sebepojímání. Opírá se totiž o popisy a interpretace pořizované antropology posledních dvou století. Více se problematikou obou pojetí řádu zabýváme v celé řadě prací: Kabele: Přerody. Principy sociálního konstruování. 1998; Kabele: Vlastní princip pohybu II: Pokušení vyvolenosti a bytostný princip pohybu. 2000; Kabele: Transakce, sociální vztahy a koordinační instituty. 2000.

erarchie trestných činů, kterou soudci respektují při svém souzení, bezprostředně sice soudce nepořádá, ale přirozeně se počítá s tím, že souzení závažnějších trestných činů náleží soudcům s větší soudcovskou autoritou.

Hierarchie představují abstraktnější pojem než konkrétní a „viditelné“ *sociální hierarchie*, které známe z dnešních forem vládnutí, ale i z pohádek o králich a princeznách. *Ordinální relace* pořadající asymetrie jsou jako pojem ještě abstraktnější než *hierarchie*. Pojem *ekvity* zavádíme nově, jako protipól hierarchií. Ekvity mají ovšem také svůj abstraktní protějšek v *relacích ekvivalence*, které pořadají symetrie zakládané stejností či rovnomocností. Společné zázemí všech těchto „logických“ souvztažností představuje pojmová opozice: *asymetrie* versus *symetrie*. Pojetí proměnlivého řádu převažující v současných společnostech je z našeho pohledu samo o sobě abstraktnější než výrazně mytický rámovaná pojetí jednou pro vždy daného řádu. Tato skutečnost ovšem není jediným důvodem, proč považujeme za účelné se zabývat hierarchiemi a ekvitymi abstraktně. Abstrahování od názorných a symbolických dimenzí sociálních hierarchií a ekvit nám dovolí ukázat jejich důležité souvislosti a vlastnosti. Tento základ nám pak v druhém kroku umožní docenovat význam jejich názornosti a symbolického osvětlení pro utváření jejich konstrukční síly.

Naše studie vychází z předpokladu, že jednotlivci, skupiny i organizace, aby rozuměli sociálnímu dění a byli schopni v něm způsobit jednat, musejí dokázat přehledně uchopovat, rozpoznávat a přiměřeně respektovat asymetrické a symetrické vlivy. Popisovaná orientace v dění prostřednictvím hierarchií a ekvit není ovšem snadná ve společnostech, kde pro pojetí jejich řádu jsou konstitutivní (i) jeho neustálá proměnlivost vyvolávaná novým organizováním a (ii) jen málo názorná ekvita zakládaná občanskou rovností před zákonem. Proměnlivost s rovností občanů souvisí. Rovnost se totiž netýká pouze jejich lidské důstojnosti, ale také jejich (smluvně získávaných) způsobilostí za určitých podmínek měnit pravidla určující řád dané společnosti. Relativita spojená s proměnlivostí řádu a větší abstraktností vlastní ekvitám snižují přehlednost a srozumitelnost sociálního dění v současných společnostech. Konstrukční síla ekvit proto musí být sycena též dynamickou názorností a symbolikou vzestupného rozvoje a vývoje. Naznačeným zvláštním typem lineární hierarchizace (představou neustálého historického pokroku), která je věcí spíše narativizace než institucionalizace, se ovšem v této práci již nezabýváme.

O mnoha sociálních entitách, např. normách, hodnotách, způsobilostech a závazcích můžeme konstruktivisticky tvrdit, že jsou nástrojem i výsledkem jednání. Sociální hierarchie, resp. ekvity, se v tomto ohledu nijak od nich neliší. Mají ovšem podle rozvíjené teorie na rozdíl od nich názorně a symbolicky zakládanou evidentnost: lidé je vidí, nebo alespoň o nich předem vědí. Zdroje popisovaného hierarchického a ekvitního „tvarování“ sociálního světa nespočívá výlučně v institucích. Mohou se v něm výrazněji prosazovat příběhy zprostředkující bohatou symboliku. Například velké vyprávění historického materialismu o tom, jak pokrokové třídy jsou nejprve deptány úpadkovými, až nakonec hloupý Honza – proletariát – nás s konečnou platností osvobodí a přivede do beztřídní společnosti, ustavovalo v komunistické doktríně vzájemnou nadřazenost tříd zřetelněji než dobově přijímaná teorie nadhodnoty.

³ Pojetí proměnlivého řádu zpravidla staví na ostré opozici osob a věcí, nicméně právě studium hierarchií ukazuje, že tato opozice je sporná, neboť hierarchie aktérů a předmětů, jakkoli se jeví nezávislé, se navzájem „podpírají“ způsobem, který nám nedovoluje rozhodnout, co bylo dříve, zda slepice, nebo vejce. Tento problém tematizuje například teorie ANT Bruno Latoura. Latour: We Have Never Been Modern. 1988

Hierarchie a ekvity mají svůj abstraktní rozměr, který „doplňuje“ názorná a případně i symbolická kvalita. Tímto problémem se zabýváme v oddíle *Hierarchie a ekvity: od abstraktního pojetí k názornému a symbolickému*. Využíváme zde matematického pojmu relace, konkrétně dvou typů relací, které budeme nazývat *asymetriemi* a *symetriemi*. Uvažované dva typy relací jsou pro výklad výhodné, protože je můžeme snadno rozpoznávat na popisech sociálních vztahů. Zdroj konstrukční síly hierarchií a ekvit spatřujeme v popsaném skloubení jejich abstraktní uchopitelnosti se symbolicky artikulovanou tvarovou evidentností.⁴ Působí jako důležitý prvek předpochopení dění. V druhé části práce *Sociální hierarchie a ekvity jednotlivců a organizací* se budeme již zabývat rolí, kterou sehrávají hierarchie a ekvity v současných společnostech. Poukážeme na jejich dvojí možné chápání: koordinační a strukturně-systémové. Podrobně se budeme zabývat jejich zdroji.

Hierarchie a ekvity: od abstraktního pojetí k názornému a symbolickému

Symetrie a asymetrie, ekvivalentní a ordinální relace: definice a příklady

Symetrie a asymetrie

Pojmy *symetrie* a *asymetrie* mají svůj původ v geometrii. Původně představovaly a vyjadřovaly důležitou vlastnost zobrazení. Odtud se dostaly do slovníku teorie relací, ale také do slovníku společenských věd, jmenovitě ekonomie. Triviem je zde námi probíraný rozdíl mezi vlastněním a vládnutím založený na symetrickém a asymetrickém sdílení vlivu. Teoretické průkopnické práce jsou zde spojeny s pojmem informační asymetrie,⁵ která může výrazně měnit vlastnické vztahy i vztahy vládnutí, dokonce je převracet, hierarchizovat anebo ekvityzovat.⁶ Nás zde budou zajímat zejména nástroje, které nám nabízí teorie relací. Umožňují vyjadřovat vlastnosti hierarchií i ekvit, a proto mohou být využity k jejich případnému modelování.

Máme-li množinu prvků M , pak *relací* je každá podmnožina množiny všech dvojic prvků z množiny M , pro kterou předpis stanovuje jednoznačně, které ze všech možných dvojic prvků z množiny M patří k relaci R . Všechny ostatní dvojice v relaci nejsou.

O dvojici prvků A a B , které jsou v relaci, můžeme říci, že je *symetrická* (resp. *asymetrická*), jestliže platí: $A R B$ et $B R A$ (resp. $A R B$ et non $B R A$). Dvojice prvků, které jsou symetrické (resp. asymetrické) budeme nazývat *dyadickými symetriemi* (resp. *dyadickými asymetriemi*). Bratři představují dyadickou symetrii, matka a syn dyadickou asymetrii.

Relace je *symetrická* (resp. *asymetrická*), jestliže pro libovolnou dvojici prvků, které jsou v relaci, platí, že je symetrická (resp. asymetrická). (Pro každé A a B , které je v relaci, platí $A R B$, pak také $B R A$, resp. $A R B$, pak také non $B R A$). Symetrické (resp. asymetrické) relace budeme nazývat *symetrie* (resp. *asymetrie*). Občanství zakládá symetrii, stranické nomenklatury byly naopak asymetriemi.

⁴ Například podle Ervinga Goffmana se statusové symboly používají, protože lépe vyhovují požadavkům komunikace než práva a povinnosti, které znamenají. Proto je nutné, aby statusové symboly byly odlišné a oddělené od toho, co symbolizují. Nicméně tato skutečnost vede k možnosti použít statusové symboly „podvodným“ způsobem, tzn. označovat status, který jejich nositel ve skutečnosti nezastává. Goffman (1951: 295–6)

⁵ Akerlof: The Market for ‚Lemons‘: Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism. 1970; Stiglitz and Weiss: Credit Rationing in Markets with imperfect Information. 1981

⁶ Mlčoch: Chování československé podnikové sféry. 1990

Výskyt jedné dyadické asymetrie znemožňuje, aby relace byla symetrií, ale také z ní zdaleka nečiní asymetrii. Analogicky výskyt jedné dyadické symetrie znemožňuje, aby relace byla asymetrií, ale také z ní nečiní symetrii. „Většina“ relací nad množinou M nejsou ani symetriemi ani asymetriemi. Tato úvaha poukazuje k formálně kombinatorickému rozměru relací, který je ukotven v pevném výčtu dvojic patřících k relaci a v jejich formálních vlastnostech.⁷

Ekvivalentní a ordinální relace

Symetrie a asymetrie mohou být ovšem dále vnitřně pořádané jako soustavy vztahů. Pro nás důležitou formou takového uspořádání je tranzitivita relace, která dovoluje ze znalosti vztahu mezi prvky A a B i B a C odvozovat vztah mezi prvky A a C . Z hlediska studia hierarchií a ekvit jsou pro nás důležité dva typy relací, které je poměrně dobře vyjadřují. *Ekvivalenční relace* (zkráceně: *ekvivalence*) je symetrická relace, která splňuje podmínku tranzitivity. Pro každé A, B, C , pro něž platí $A S B$ a $B S C$, platí též $A S C$ a $C S A$.

Jejím protějškem je tranzitivní *ordinální relace* (*ordinalita*), která je asymetrií. Pro každé A, B, C , pro něž platí $A AS B$ a $B AS C$, platí též $A AS C$, ale non $C AS A$. Zvláštním případem ordinální relace jsou reálná či přirozená čísla, která podmínku tranzitivity splňují. Umožňují učinit kritériem uspořádání jednu míru. V takovém případě budeme hovořit o *kvantifikaci ordinalit*. Nemusíme asi připomínat, že kvantifikace představuje modus modelování nejrůznějších dění, který je rozsáhle využíván při vědeckém bádání a který také výsledkům tohoto bádání vtiskuje punc vědeckosti. Předcházela ji ovšem méně abstraktní a více názorná geometrizace světa, která nás rovněž musí zajímat s ohledem na námi dále probíranou tvarovou evidenci hierarchií a ekvit.

Vnímání ekvivalenčních a ordinálních relací je nesouměrné. Jedno vybočení v principu ruší ordinalitu i ekvivalenci, u evidentních hierarchií se ovšem v našem vnímání zpravidla jedná o výjimku potvrzující pravidlo, zatímco abstraktnější ekvivalence se snadno hrouští jako celek. Například trhy spotřebního zboží, na nichž vystupují vedle malých obchodníků i mocné obchodní řetězce, je těžké vnímat jako ekvity založené na ekvivalenci. Naopak nikdo nepochybuje o tom, že kádrové nomenklatury představovaly čisté hierarchie, i když bychom zde našli celou řadu porušení ordinality.

Tvarová evidentnost hierarchií a ekvit

Časoprostorovost hierarchií a ekvit

Hierarchie a ekvity představují zvláštní typy ekvivalencí a ordinalit, které jsou spojeny s tvary, skrze které se uskutečňují. Zakládají je gestalty, které drží pohromadě svou vlastní uspořádaností. Tyto tvary se prosazují, protože uspořádávají dění a činí je na laické i odborné úrovni pozorovatelným, srozumitelným i sdělitelným.⁸ Toto uspořádávání – vjemová hierarchizace, anebo ekvityzace – se týká jakéhokoli nejen sociálního dění. Na konstruování sociálního dění se vjemová hierarchizace a ekvityzace podílejí ovšem nejenom v rovině porozumění, ale také thomasovsky jako součást definice sociální situace určují jednání lidí

⁷ Existuje ovšem též „kvalitativní“ rozměr relací. V naší definici je založen možností existence zdroje relace v „předpisu“, který stanovuje společný nárok, který musejí dvojice prvků splňovat, aby patřily k relaci.

⁸ Přispívají tedy ke Garfinkelově vykazatelnosti (accountability). Garfinkel: *Studies in Ethnometodology*. 1967.

a tím i samotné dění. Rodí se z nich vzorové (deklarovaně uskutečňované), ale též i faktické (uskutečněné) hierarchie a ekvity.

Sociální konstruovanost hierarchií nebývá v mnoha případech laicky reflektována. Jeví se jako figury patřící realitě. Hierarchie rozpoznávané odborníky mohou být chápány jako modely v laickém světě „nedokonale“ uchopovaných hierarchií. Jindy ovšem představují alternativní sociální konstrukce – modely chápané jako nástroje zkoumání. Status i tvarová evidence ekvit (laických i odborných), pro něž jsme ostatně museli vymýšlet speciální pojem, se zřejmě liší od statusu i názornosti hierarchií. I když rovnomocnost a stejnost má smysl i u hierarchií, kde znamená situovanost na totéž patro či úroveň, samonosnou entitu tyto rovné relace tvoří teprve tehdy, jestliže horizontalita přestává být vymezována stejným poměrem vůči hierarchicky vyšším a nižším prvkům, ale symetrickou kvalitou vztahů všech prvků.

Hierarchizace je *gradací*, uplatňuje-li se při vzestupném uspořádávání prvků míra. O kvantifikaci pak hovoříme tehdy, jestliže tato míra je číselná. Hierarchie i ekvity jsou v takovém případě výsledkem poměřování skutečnosti. Kvantifikace dále zabstraktňuje hierarchie i ekvity. Pro nás je důležité, že i ona má svou, také ovšem ryze abstraktní „tvarovost“ spojovanou se zvyklým grafickým znázorňováním.

Hierarchická relace (hierarchie) je ordinální relace, jejíž zvláštností je spojení s časoprostorovým a sociálním uspořádáním nejběžněji vyjadřovaným *nad* a *pod* (nadřazenost), a *před* a *po* (precedence). Možná jsou ovšem i jiná uspořádání např. v centru a na okraji (centralita) apod. Nadřazenost je asociována s vertikálností. Evokuje celou řadu geometrických představ: jednorozměrné veličiny, škály či žebříčky, dvourozměrné stromy a vrstvy, či třírozměrné pyramidy. Centralita je spojena s představou soustředných kruhů. Precedence hierarchizuje například prostřednictvím prvotnosti,⁹ stejně tak ovšem výsadou může být poslednost.

Každý rozdíl anebo ordinální relace mohou být reinterpreтовány či využity k jejich hierarchizaci. Tak je jevům a dějům vtiskávána sestupnost, centralita či následnost. Symbolicky zvýrazňovaná hierarchická relace silou své názornosti může zvracet symetrii v asymetrii postulováním¹⁰ vyšší pozice (askripcí). Taková reinterpretace vztahů a souvislostí zpětně plodí potřebu konstituovat „kvalitu“ – například svatost, pokrokovost atd., která vyjadřuje obsah hierarchizace. Hierarchie se díky reinterpretacím mohou také dočasně nebo trvale převracet. V řadě rituálů se například vysoce postavení musí snížit a plnit funkce podřadné. Kristus zastoupený knězem například omývá na Velký pátek nohy učedníkům. Budeme-li respektovat názor Lévi-Strausse, slouží toto „převrácení“ vlastně k ekvitalizaci. „Rituál má strukturu obrácenou a symetrickou – je konjunktivní, neboť nastoluje jednotu (duchovní spojení) nebo v každém případě alespoň organický vztah mezi dvěma skupinami, které byly na počátku rozlišeny – od asymetrie mezi profánním a posvátným, věřícími a vykonavateli obřadu, mrtvými a žijícími, k symetrii – ‚hra‘ spočívá v tom, dostat všechny účastníky na stranu výherců.“¹¹

Ekvita je tvarovanou ekvivalentní relací, jejíž zvláštností je spojení s časoprostorovou figurací, nejběžněji vyjadřovaná stejností (ani *nad* a *pod*, ani *před* a *po*). Může být dána i vyvažováním, které navozuje stejnost, či paritu pořádaných vztahů. Ekvity mají – alespoň

⁹ Nechceme užít možná výstižnější termín *přednost*, který využíváme pro dispoziční přednosti dispozičního práva.

¹⁰ Tj. svrchovaným připsáním vyšší pozice.

¹¹ Lévi-Strauss: Myšlení přírodních národů. 1971

tak se nám to jeví – menší názorný potenciál než hierarchická relace. V sociálním světě bývají spojeny s mocnými ideály rovnosti anebo osvobození. Každá symetrie může být reinterpretoována či využita ke konstituování ekvity. Ekvita může připsáním či pomíjením rozdílů vracet – i když její konstrukční síla je podle všeho menší než u hierarchií – asymetrii v symetrii.

Tvar nejběžnějších dílčích ekvit bývá pojímán jako fragment nějaké hierarchie. Zakládá jej horizontalita ranku, patra nebo vrstvy. Ekvity vylučující hierarchie představují proto „zobecnění“ této horizontality. Není tedy náhodou, že nosnou skupinou tohoto zobecnění v mytickém rámování zásadních přeměn společnosti bývá zpravidla nejnižší skupinou například lid nebo proletariát. Ničím nenarušená rovina je ovšem velmi abstraktní tvar, který se mnohdy uplatňuje tím, že vytváří pozadí pro nápadné figury vertikálních vybočení.

Součinnost jako pojítka hierarchií a ekvit

Tvarová evidentnost hierarchií a ekvit nesouvisí pouze s časoprostorovým uspořádáním. Přispívají k ní často i obecné kvality vazeb mezi součástmi těchto tvarů, u nichž snadno nacházíme odkaz na sociální světy. Charakterizují totiž součinnost prvků a součástí zakládanou specializací. Poukážeme na dva způsoby takové součinnosti: (i) koordinaci souhrou a protihrou a (ii) nesouměřitelnost. Uvažované obecné kvality vazeb propůjčují tvaru ještě větší konzistenci: různé a potenciálně odloučené prvky spojují v jednotu. Díky nim tvar drží pohromadě a vzdoruje rozkladu, ale také nese sám o sobě význam a přirozeně na sebe poutá nejrůznější symbolické hodnoty.

Biskup Adalbero z Leonu v básni pro kapetovského krále Roberta Svatého například sociální hierarchii středověké společnosti vymezoval součinností takto: „Společnost věřících tvoří jediné tělo; avšak stát obsahuje těla tři. Neboť jiný zákon, zákon lidský, rozlišuje dvě další třídy: šlechtici a nevolníci se totiž neřídí týmž ustanovením ... Šlechtici jsou válečníci, ochránci kostelů, jsou zastánci lidu, velkých stejně jako malých, zkrátka všech a zároveň zajišťují svou vlastní bezpečnost. Ta druhá třída je třída nevolníků: toto nešťastné plémě může něco vlastnit jenom za cenu útrap. Kdo by dokázal s tabulkou v ruce spočítat služby, které zmáhají nevolníky, jejich dlouhé pochody, jejich těžké práce? Nevolníci opatřují všechno všem, peníze, oděv, potravu; žádný svobodný člověk by se neuživil bez nevolníků... Dům Boží, o němž si lidé myslí, že je jeden, je tudíž rozdělen na tři: jedni se modlí, druzí bojují, a třetí pak pracují. Tyto tři části existují pospolu, netrpí tím, že jsou od sebe odděleny; služby, které prokazuje jedna, podmiňují skutky obou ostatních; každá si pak bere na starost, že ulehčí celku.“¹²

O tom, že hodnotové či stylové souznění může být pojátkem v sociálním světě, nikdo asi nebude na první pohled pochybovat. Přesto tomu tak nutně není, jestliže nositelé této shody společně usilují o nějaký vzácný statek. Jejich shoda se proměňuje v rozpor. Podobně kontraintuitivní je možnost, že protirečení se stává neméně silným pojátkem jako souznění.

To, co nám připadá na úrovni pojmové kontraintuitivní, na úrovni tvarové nám může být naopak samozřejmé. Námi rozeznávané součinnostní vazby schematicky vyjadřuje následující paradigma:

¹² Le Goff: *Kultura středověké Evropy*. 1991.

Abstraktní typy vazeb v hierarchiích a ekvitách

TYP RELACE →	EKVITNÍ	HIERARCHICKÁ
PROJEVY SOUČINNOSTI ↓		
SOUZNĚNÍ	Kongruence (shoda)	Harmonie (soulad)
PROTIŘEČENÍ	Opozice (rozpor)	Superpozice (odpor)

Diskurs *moci a byrokracie* je od dob Maxe Webera podobně jako Marxův *třídní* diskurs superpoziční. Naproti tomu diskurs *autority* či *veřejné správy* bývá obvykle harmonický. Socialistický diskurs beztřídní společnosti, která, ačkoli vyrůstala ze spolupráce neantagonistických tříd, privilegovala třídu dělníků, byl spíše harmonický než kongruenční. Jeho součástí byl ovšem příběh o tom, jak i v socialismu přetrvává superpozice antagonistických tříd díky zbytkům buržoazie a vnějšímu agresivnímu působení imperialismu. Tyto okolnosti bránily tomu, aby společnost utvářelo harmonické (natož kongruenční) spojení dělníků, spřátelených rolníků a inteligence.

Souměřitelnost a nesouměřitelnost jako zdroj dotváření hierarchií a ekvit

Vztah souměřitelnosti a nesouměřitelnosti můžeme definovat abstraktně. Každá souměřitelnost jako relace zakládá komplementární relaci nesouměřitelnosti, přičemž jak souměřitelnost, tak nesouměřitelnost představují symetrie.¹³ Popisovaná komplementární souvztažnost souměřitelnosti anebo nesouměřitelnosti je zde dána tím, že vybrané třídy relací jsou možné¹⁴ pouze na souměřitelných entitách, anebo naopak nesouměřitelných entitách. Osoby mohou vlastnit věci, ale jen mezi sebou se mohou navzájem milovat. Uvažovaná komplementarita způsobuje, že sémanticky může jednou dominovat souměřitelnost a jindy nesouměřitelnost. Uvažujeme-li obecně o osobách, vystupuje do popředí jejich „souměřitelnost“. Máme-li na mysli bohy, převládá jejich nesouměřitelnost vůči osobám. Častým případem abstraktní nesouměřitelnosti je vztah části a celku zakládající holistické pojmání skutečnosti i samotnou myšlenku gestaltu (celostního vnímání).

Nesouměřitelnost ovšem může maně vnášet do našeho pojmosloví zmatek. Je samozřejmě asociovaná nejen s hierarchií, ale též opozicí. Jedná se ovšem o podstatně jinou protikladnost, než jsme zvažovali v případě součinnosti. Pojmově bychom mohli odlišit toto dvojí „přirozené“ chápání opozice tak, že budeme hovořit o *součinnostní opozici* např. politických stran a o *nesouměřitelném protikladu* např. bohů a lidí.

Jedním způsobem souměřitelná množina prvků (například lid) se může rozkládat na více podmnožin odlišně souměřitelných (straníci a nestraníci), které jsou ovšem již nesouměřitelné. Takováto nesouměřitelnost se může hierarchizovat ordinalizací. Straníci byli díky historickému poslání strany a oddanosti vůči její věci „něco jiného a víc“ než nestraníci. Z této hierarchie dále rozvedené nomenklaturní hierarchií funkcionářů mohla být odvozená jiná hierarchie. V ní se lid rozkládal na funkcionářský aktiv strany a masy (zahrnující nestraníky i řadové straníky). Na tomto odvozeném rozkladu je ovšem patrné, že sloužil k tomu, aby spojoval, co původní rozklad na straníky a nestraníky rozpojoval. Mezi aktivem strany a vedenými masami mělo být těsné spojení, o nějž právě funkcionáři museli ne-

¹³ V obou případech platí:

Je-li A *SOU* B, pak je B *SOU* A.

Je-li A *neSOU* B, pak je B *neSOU* A.

¹⁴ Neznamená to, že se tato možnost naplňuje.

ustále usilovat, protože běh dějin za socialismu koneckonců určovaly masy. V tomto smyslu hierarchie nadřazenosti mas nad aktivem strany představovala základ tzv. socialistické demokracie, která byla vydávána za dokonalejší než demokracie buržoazní.

Tvarová evidentnost hierarchií je spojená nejen s aspektem rozkladu, ale též skladu. Nesouměřitelné kontradikce, ačkoli se to jeví podobně jako u protihry paradoxní, zde pomáhá dosáhnout soudržnosti. Na tyto okolnosti důrazně upozorňoval Luis Dumont ve svém pojetí hierarchií.¹⁵ Redukuje je na vztah dvou entit a popisuje je jako „zahrnutí opozic“ (v navržené terminologii nesouměřitelných protikladů). „V hierarchickém vztahu stojí celek vůči své části: na jedné úrovni se jedná o protiklady či komplementy (např. „černá“ a „bílá“ rasa člověka), zatímco na vyšší úrovni jsou identické („bílá“ rasa, tím, že je sama prototypem druhu, do sebe „černou“ rasu pojímá; podobně některé jazyky svědčí o tom, že takový vztah platil pro muže a ženu – mýtus o Adamu a Evě –: *man, homme* jako muž i člověk dohromady); hierarchie je vlastně touto dvojúrovňostí, kdy se na jedné úrovni ukazují dvě skutečnosti jako protikladné (jiný příklad: moci dobra a zla), zatímco, nahlíženo z úrovně vyšší, jsou stejné skutečnosti skutečností jednou (moc božská)“ (Hájek, 2001).

Symbolické hodnoty hierarchií a ekvit

„Lid, jemuž vládneme, poněvadž nemůže proniknout do podstaty věcí, soudí podle toho, co vidí z venku, a to je nejčastěji z předností a ranků, podle kterých měří respekt a svou poslušnost.“
Ludvík XIV

Tvarová evidentnost hierarchií a ekvit zakládá nejen možnost jejich ikonografického studia, ale také nás neodbytně upozorňuje na mnohem bohatší osvětlení symbolických hodnot jejich tvarů. Konkrétní časoprostorovost, ještě zřetelněji než součinnost i nesouměřitelnost složek, zde má svůj přesah, kterým poukazuje ke skrytým, avšak důležitým vnitřním významům, kterých je nutné se zmocňovat spíše „ikonologickými“ přístupy.¹⁶ Možnost tohoto symbolického přesahu určitých hierarchií a ekvit, anebo inverzně viděno jejich klíčového zahrnutí do symbolického univerza, je nejen kulturně specifická, ale také všeobecná. Je zřetelnější a možná i propracovanější v případě hierarchií a společností s jednou pro vždy daným řádem. Peter Berger a Thomas Luckmann ve své teorii sociální konstrukce však ukazují, že by bylo pošetilé podceňovat v současných společnostech legitimizační úlohu tohoto symbolického rámování. Domnívají se, že jeho privilegovaným zdrojem je zde přednostně věda.¹⁷ Ovšem „ikonografie“ a „ikonologie“ hierarchií reálného socialismu, kterou po dvanácti letech již můžeme přece jenom nahlížet více z odstupu, svědčí o tom, že i zde měly inspirované historie¹⁸ a revoluční mýty velmi významnou úlohu.

Antropologická, historická či uměnovědná literatura nabízí ohromné množství popisů námi zvažovaného symbolického zahrnování. Například Mircea Eliade ukazuje, že „*Zikku-*

¹⁵ Dumont: *Homo hierarchicus*. 1980; Williamson: *Market and Hierarchy: Analysis and Antitrust Implications*. 1975; Tullock: *Autocracy*. 1987; Hájek: *Hierarchie: koncept a formy*. 2001

¹⁶ Panofsky: *Význam ve výtvarném umění*. 1981, s. 35–37.

¹⁷ Berger and Luckmann: *Sociální konstrukce reality*. 1999

¹⁸ Role inspirovaných historií v případě novosvětských „horkých“ společností je dána tím, že jsou zdrojem řádného pohybu či činí pohyb společnosti řádným. Mají některé rysy společné s mýtem. Nesou pečef osudovosti vázanou na „metafyzické ladění“, jsou kolektivní a chápány jako pravdivé. Transcendentní rozměr čerpají zpravidla z odkazů na národní osvobození anebo národní modernizaci.

rat byla přísně vzato kosmická Hora: sedm pater představovalo sedmero vesmírných nebes; když do nich kněz vystupoval, vystupoval na vrchol Universa. Obdobný symbolismus vysvětluje i stavbu chrámu Barabudur na Jávě, který byl vystavěn jako umělá hora. Výstup na ni znamená tolik co extatickou cestu do Středu Světa; poutník, který dosáhne nejvyššího patra, uskutečňuje zlom úrovní, proniká do „ryzí oblasti“, která transcenduje profánní svět.¹⁹

Týž autor si všímá, že „schodiště je nositelem extrémně bohatého symbolismu bez toho, aby přestalo být dokonale koherentní: *plasticky figuruje zlom úrovní, který umožňuje přechod z jednoho způsobu bytí do jiného*; nebo, když se ocitneme v kosmologickém plánu, *umožňuje komunikaci mezi Nebem, Zemí a Peklem*. Právě proto schodiště a stoupání hrají význačnou roli rovněž v iniciačních ritech a mýtech, jako v ritech pohřebních, abychom nezmiňovali královskou intronisaci...²⁰ Stoupání nebo výstup symbolizuje *cestu k absolutní realitě*; a v profánním vědomí přiblížení se této realitě vyvolává ambivalentní pocit strachu a radosti, přitahování a odporu etc.

Ještě těsnější spojení mezi symbolickým zahrnováním a tvarovou evidentností existuje ovšem v případě vazeb zakládaných součinnostmi a nesouměřitelností. Pro výklad role součinnosti jsme proto zcela přirozeně mohli využít vylíčení tripartitní hierarchizace společností (orroros, bellatores, laboratores) biskupem Adalberem z Leonu.²¹ Ne náhodou nám připomíná také již zmíněné doktrinální členění socialistické společnosti na spřátelené třídy (dělníků, rolníků a inteligence) vedené komunistickou stranou a Sovětským svazem. Symbolizoval je srp překřížený kladivem.

Nesouměřitelnost je neméně vděčným polem symbolizace. Sémiotik Vladimír Macura se pokusil jednu takovou symbolicky zvýrazňovanou nesouměřitelnost typickou pro reálný socialismus sémioticky rozebrat takto:²² „Setkáváme se tu s očekávanou podvojností. Vůdce je na jedné straně pojímán jako jeden z mnohých (princip ekvivalence), na straně druhé je postaven nad nimi (princip hierarchie). (...) Brzy zjistíme, že princip ekvivalence a princip hierarchie rozhodně nejsou v podobných případech v rovnováze, že naopak každá manifestace „rovnosti“ vůdce ho od ostatních neskutečně vzdaluje. (...) Shrňme tedy: atribut „jeden z nás“ byl jen dílčí stránkou znaku „Klement Gottwald“, důležitou, ale jinak neopouštějící sféru znakovosti. Formálně sice hlásal, že státník je „stejný“ jako kterýkoli jiný občan, přitom však tuto „stejnost“ představoval nikoli jako přirozený fakt, ale v zásadě jako mystérium.“

Obecně platí, že ve vztahu k hierarchiím je třeba vždy zvažovat dvojí symbolismus: symbolismus vztahující se k celku, mající vyjádřit jednotu hierarchie a vztah jednotlivých částí k celku, a symbolismus jednotlivých pozic, mající je odlišit od pozic ostatních. Příkladem symbolismu celku může být loď, strom, pyramida, stratifikace apod.; příkladem symbolismu částí jsou různé insignie, taláry, frčky, označení, jednání apod.²³

¹⁹ Eliade: Posvátné a profánní. 1994, str. 30.

²⁰ Eliade: Images et symboles. 1952, str. 63–64, 65.

²¹ Francouzský sociolog Georges Dumézil dle Jaquese le Goffa skvěle obhájil tezi, že tato trojdílnost je charakteristická pro indoevropské společnosti. Vasilij Abajev se prý domnívá, že toto trojdílné schéma je nutnou etapou ve vývoji ideologie společnosti. Z našeho hlediska, které zde hájíme, tato trojdílnost přesně v duchu citátu Adalbera z Leonu odpovídá tomu, že pro chápání jednou pro vždy daného řádu byla konstitutivní transcendentní relace, která štěpí záležitosti na duchovní a světské. Le Goff 1991.

²² Macura: Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–89. 1992, s. 47–48.

²³ Co se přímo týká symbolismu hierarchií, lze si klást otázku: byly sociální hierarchie konstruovány podle analogií s přírodou anebo její hierarchizace zrcadlí porozumění sociálním světům? Podle Durkheima mají klasifikace sociální pů-

Symbolika ekvit je daleko chudší než symbolika hierarchií. Nejtypičtějším příkladem symboliky rovnosti²⁴ tak zůstává kruh, který je ovšem vázán na mikrosociální kontext. Jeho přesahem je symbolické spojení lidí podanýma rukama. Jako by bylo velmi obtížné přesáhnout čistě geometrickou představu roviny, která jediné obsáhne „masy“ rovných. Nápadnější jsou v každém případě symboliky revolučních skupin, které usilují o svět rovnosti. Jejich výlučné historické poslání ovšem již počítá s hierarchizací společnosti a jejich symbolika stužek, vlajek, uniforem spíše využívá a modifikuje symboliku hierarchií, než vytváří „novou“ symboliku ekvit. Tento moment pravděpodobně chtěl vyjádřit Vladimír Macura touto diskutabilní tezí:²⁵ „Socialismus se představoval jako svět rovnost a skutečně směřoval k modelu opřenému o rovnost. Nikoli však pouze o rovnost občanskou, její ideál byl spíše prostou součástí všeobecného tíhnutí systému směrem k rovnosti obecnějšího smyslu, k ekvivalenci, vzájemné zaměnitelnosti prvků, a tím ke krajní vnitřní homogenitě, jednorodosti. (...) Tato jednorodost založená na „rovnosti“ však vyžaduje – zdánlivě paradoxně, ale přitom zákonitě – přísné hierarchické uspořádání, v němž význam jednotlivé složky systému až po určitou konkrétní osobnost je dán výlučně mírou podílu na oné obecné Subjektivitě systému, a mimo ni není ničím. Je tak pyramidálně odstupňován až k jedinému bodu, kde splývání ve všeobjímající ekvivalenci vrcholí naprostým ztotožněním systému s jedinou osobností.“

Z našeho postupu výkladu, který směřuje od abstrakce přes tvarovou evidentnost k symbolice, by mohlo být nesprávně usuzováno, že symbolické zvýraznění hierarchií a ekvit představuje cosi jako šlehačku na dortu. Takové chápání symbolického rozměru hierarchií a ekvit by ovšem bylo zřejmě nesprávné. Pro „ovládání“ myslí lidí hierarchiemi a ekvity je totiž symbolické zahrnování konstitutivní. Symbolismus na jedné straně vystihuje sociální organizaci a na straně druhé ji ovšem také vytváří.

Sociální hierarchie a ekvity jednotlivců a organizací

Sociální hierarchie a ekvity jako soustavy sociálních vztahů osob a předmětů

Sociální hierarchie a sociální ekvity vyjadřují a dotvářejí – bereme-li v potaz jejich konstrukční sílu – složitý souběh symetrických a asymetrických vlivů sociálního dění. V tomto smyslu jsou nástrojem i produktem vládnutí, ale též vlastnění či poznávání. Jejich podoba je dána jejich koexistencí. Můžeme jim rozumět koordinačně i strukturně-systémově a můžeme se ptát po jejich zdrojích. Tyto okolnosti bychom rádi v následujícím textu objasnili.

Sociální hierarchie – coby žebříčky, stromy či pyramidy, vrstvy, kasty – jsou od počátku problematické co do svého konkrétního uspořádání, obsazení a své skutečné koordinační či systémové role, kterou sehrávají při běhu lidských záležitostí.

Jsou asociovány s utlačovatelskou mocí, s neefektivitou (ekonomie),²⁶ s obecnou nepružností (sociologie)²⁷ a s institucionalizací neodpovědnosti.²⁸ Neustále slyšíme neutu-

vod, tzn. že naše kosmo-logika je odvozena od socio-logiky: spojujeme předměty (resp. jejich jména) s mužstvím, žentstvím nebo neutralitou (jako např. dítě). V Durkheimově linii lze tvrdit, že lidé si představovali přírodu podle toho, jak vnímali svou vlastní společnost (např. lev jako král zvířat; příroda jako harmonie a spolupráce vs. příroda jako boj o život a přírodní výběr, apod.). Extrasociální symbolismus hierarchií se zde jeví jako legitimizační strategie, kterou je přirozenost sociálních hierarchií odvozována z (extrasociálního) světa, jehož podoba je ovšem konstruována na základě samotných sociálních hierarchií. Jedná se o jakýsi důkaz kruhem. Durkheim, Mauss: *De quelques formes primitives de classification*. 1901.

chající volání po vládě „pevné ruky“ či „odborníků“, která by měla konečně napravit kritický stav státních záležitostí. Sociální hierarchie nepochybně též zakládají svébytnou motivaci spojenou s usilováním o společenský vzestup. Vážně s ní počítal již Machiavelli, Adama Smith, Pareto a další. Dnes se na ni spíše pozapomíná. Je brána velmi abstraktně jako součást mobilitních modelů, nebo ji nejrůznějšími způsoby zastihuje povýšecí zisková motivace, např. v nejrůznějších teoriích kapitálů.²⁹ Soudobá obliba studií identity ovšem ukazuje, že tato myšlenka se přinejmenším v rámci tématu boje o uznání znovu výrazněji prosazuje.

Sociální ekvity jako rozsáhlé struktury či soustavy vztahů jsou naopak empiricky sporné. Jakoby neměly pevnou půdu pod nohama. Existují vždy jen virtuálně v podobě normativních nároků, jaké by záležitosti měly být, ale nejsou. Těmito konkrétními nároky jsou poměřovány především konkrétní vztahy malého počtu osob. V nich všichni dotčení velice snadno rozpoznávají vychýlení ze symetrie díky Hayekovým pocitům nespravedlnosti anebo Rawlsovým pocitům neférovosti užitých postupů.³⁰

V souvislosti se sociálními ekvity a hierarchiemi nás mohou zajímat především soustavy partnerských a dominantních sociálních vztahů.³¹ *Partnerství* je ekvitou osob patřících k určité skupině založené na symetrii určitých herních agend: způsobilostí, závazků a způsobů. Tak existují občanská, vlastnická či voličská partnerství, které vytvářejí sociální ekvity občanů, vlastníků, voličů apod. Je důležité si uvědomit, že symetričnost vztahu nezakládá ještě partnerství, například přátelství či milenectví není partnerstvím, protože jsou výlučné. Přátelství A a B, B a C ještě nezakládá nutně přátelství A a C. *Dominance* je hierarchií osob patřících k určité skupině založené na asymetrii v určitých herních agendách (způsobilostech, závazcích a způsobech), které zakládají jejich vztahy.³²

Koexistenci hierarchií a ekvit si můžeme ilustrovat na příkladu soudnictví. V českém soudnictví nalézáme nejméně pět zřetelných hierarchií osobního i předmětného typu: hierarchie právních norem, hierarchie závažnosti sporů a protiprávních skutků, instanční hierarchie soudů, správní hierarchie soudů a hierarchie soudcovské autority. Protějškem těch-

²⁴ Pojem *rovnosti* nemá ani tak sociální relevanci, jako politicko právní.

²⁵ Macura: Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–89. 1992, s. 46.

²⁶ Williamson: Market and Hierarchy: Analysis and Antitrust Implications. 1975; Tullock: Autocracy. 1987

²⁷ Crozier: The Bureaucratic Phenomenon. 1964; Downs: Inside Bureaucracy. 1994; Merton: Social Theory and Social Structure. 1957; Kabele: Česká byrokracie a korupce. 1999; Harrington Jr: Rigidity of Social Systems. 1999

²⁸ Reuter: Hierarchies in Action: Cui Bono? 2001

²⁹ Např. Bourdieu: The Forms of Capital. 1986, Coleman: The Foundation of Social Theory. 1990

³⁰ Hayek: Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád. 1991; Rawls: Teorie spravedlnosti. 1995

³¹ Leflaive: Organizations as structures of domination. 1996

³² Existují dvě modelové instituce partnerství: sváteční obřady a konkurenční hra a též dvě modelové instituce dominance: stavovské panství, anebo zastupitelská vláda.

ŘÁD	JEDNOU PRO VŽDY DANÝ	PROMĚNLIVÝ
MODELOVÉ INSTITUCE ROVNOSTI	SVÁTEČNÍ OBŘADY	KONKURENČNÍ HRA
sociální rozhodování: partnerské	„Právo“ z oddanosti	Partnerství bez závazků
instituty partnerství	Dar	Soukromé vlastnictví
MODELOVÉ INSTITUCE NEROVNOSTI	STAVOVSKÉ PANSTVÍ	ZASTUPITELSKÁ VLÁDA
sociální rozhodování: nadřazené	„Právo“ silnějšího	Nadřazenost se závazky
instituty dominance	Souboje a bitvy	Veřejné zastupování

Zdroj: Kabele, J. 2000.

to hierarchií jsou ekvity nezávislých soudů a nezávislých soudců.³³ V reálném socialismu bylo soudnictví založené na odlišné koexistenci hierarchií. Soudilo se vždy v senátech, které byly sestavovány ze soudců z povolání anebo ze soudce z povolání a soudců z lidu. Nebyl zde ústavní soud, ani Evropský soudní dvůr. Zahrnout do úvahy zde musíme ještě také hierarchii státních prokuratur, které byly zařazeny do soudní moci, i když podléhaly ministru vnitra a vykonávaly dohled nad soudy. Samozřejmě zde významnou roli měla také stranická hierarchie, jejíž přítomnost se ohlašovala v zákonu o přísaze soudců, /270/1948/ podle něhož soudci slibovali, že budou „*své služební povinnosti plniti pilně, svědomitě a nestranně, zejména, že budou poslušni služebních rozkazů představených* (členů strany – JK)...“. O nezávislosti soudů i soudců se hovořilo jenom v ústavě.³⁴

Všechny uvažované hierarchie osob i objektů vypadají jako samonosné. Snadno ovšem nahlédneme, že jejich jednotlivou existenci zakládá na první pohled nevnímaná koexistence více hierarchií i ekvit, v níž se navzájem vykazují. Například hierarchie závažnosti sporů a protiprávních skutků je přirozená v tom smyslu, že všechny spory a činy jsou spontánně hodnoceny všemi zúčastněnými stranami podle své závažnosti a podle toho je odvozován stupeň trestní odpovědnosti odsouzených. Podstatná je ovšem tato hierarchie také pro stanovování přiměřené soudní pravomoci (vyšších soudních úředníků, samosoudců, senátů, senátů kolegií, pléna Nejvyššího soudu) potřebné pro rozhodnutí soudu. Do jisté míry slouží také k teritoriální distribuci soudních pravomocí v instanční hierarchii soudů, a tak ji spoluutváří (zejména je to zřejmé v naší čtyřstupňové hierarchii soudů: okresní > krajské > vrchní > nejvyšší).

Koordinační a strukturně-systémové pojetí sociálních hierarchií a ekvit

Na hierarchiích a ekvitách soudů je zřejmé, že nepořádají formálně jinak nesouvisející entity. Naopak soudy a lidé jsou zde spojeni sociálními vztahy, pro něž je charakteristické, že jsou v podstatných záležitostech uspořádanými asymetriemi anebo symetriemi. Tyto vztahy mohou být chápány koordinačně, anebo strukturně-systémově. Podle toho také mohou být rozpoznávané symetrie a asymetrie vlivů odlišně tematizovány.

Koordinační pojetí *sociálních vztahů* osob (individuálních i kolektivních) vychází z metodologického individualismu. Sociální vztahy zde tvoří v rekapitulacích a scénářích akcí dynamicky uvědomovaná, sdílená a nízká anebo naopak vysoká koordinační nákladnost nějakého oboru společných transakcí.³⁵ Předložené chápání sociálních vztahů navazuje na Weberovo pojetí, podle něhož se v případě sociálních vztahů jedná o „chování více lidí, jež je co do svého smyslu zaměřeno vzájemně a tím orientováno.“³⁶ Nad rámec Maxe Webera poukazuje na zdroj očekávání, že osoby budou zpravidla jednat určitým způsobem. Nízká koordinační nákladnost zajišťuje proveditelnost transakcí, vysoká ji vylučuje buď jako neproveditelnou anebo čistě virtuální.³⁷ Při tomto chápání sociálních vztahů je jejich

³³ Kabele, Hájek, and Holeček: Lesk a bída hierarchií českého soudnictví. 2001; Kabele: Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: příklad soudnictví. 2001

³⁴ Nedá se říci, že by nezávislost byla úplně zrušena, ale uplatňuje se zde již dříve naznačené pravidlo, že v dané oblasti nepočtené, avšak systematicky uplatňované vybočení stačí k tomu, aby se hroutila vlastnost jako celek.

³⁵ Kabele: Transakce, sociální vztahy a koordinační instituty. 2000

³⁶ Weber: Metodologie, sociologie a politika. 1998, s. 154.

³⁷ V rekapitulacích a scénářích akcí dynamicky uvědomovaná a sdílená nízká anebo naopak vysoká koordinační nákladnost nějakého oboru společných transakcí zde představuje kritérium pozoruhodnosti odlišující sociální vztah od jiných typů koexistence sociálních entit.

asymetričnost anebo symetričnost záležitostí (i) jak jejich pojmání a deklarování zúčastněnými osobami (vzorová pojetí), (ii) tak jejich provedení i výsledků společných transakcí (faktická uskutečnění). Proslavený výrok posledního vládnoucího komunistického generálního tajemníka Milouše Jakeše ze setkání funkcionářského aktivu v Červeném Hrádku v roce 1989: „Připadám si jako kůl v plotě.“ ukazuje, že mezi indikacemi asymetrie z pojmání, provedení a z výsledků transakcí mohou být značné rozdíly. Asymetrie se mohou totiž akcí symetrizovat anebo dokonce převracet. Síla koordinačního pojetí zřejmě spočívá v tom, že respektuje volby zúčastněných osob a smluvní charakter jejich vztahů.

Strukturní chápání soustav sociálních vztahů se nezaměřuje tolik na intence a jednání jednotlivých aktérů, nýbrž na logiku a „fungování“ celé struktury. Význam sociálních vztahů se ozřejmuje teprve tehdy, jsou-li vztaženy k celému souboru vztahů, tvořících koherentní a do jisté míry ohraničený celek, jakousi jednotu rozdílů. Předpokladem pro pochopení jednání nějakého aktéra v sociální hierarchii nebo ekvité je poznání struktury vztahů, do nichž je aktér „zapleten“. Zvláštní význam je přikládán vnitřní diferenciaci struktury, ve které je na jedné straně osobitost každé části určena odlišností od částí ostatních a zároveň jsou všechny odlišné části sjednoceny do koherentního celku. Koherentnost celku může, ale také nemusí být nahlížena funkcionálně. Při studiu hierarchií a ekvit bývá ovšem potom kladen důraz na specializaci a vzájemnou závislost danou dělbou práce.

Tvar či přesněji gestalt hierarchií a ekvit představuje povýtce strukturu. V tomto smyslu strukturně-systémové chápání sociálních vztahů se může jevit jako přiměřenější způsob uchopení sociálních hierarchií i ekvit. Ne vždy ovšem snadná cesta vede nejrychleji k cíli. Koordinační přístup zřetelněji ukazuje, že problém hierarchií je problém pořádání a spravování asymetrií a symetrií. Je z něho patrné, že hierarchie jsou rámce složitých strategických her, stejně jako jejich cílový objekt, o němž se hraje.

Zdroje sociálních hierarchií a ekvit

Otázka po zdrojích sociálních ekvit a hierarchií je rovněž otázkou po zdrojích symetrií a asymetrií vlivu. Odpověď záleží na přístupu. Jiná bude pro koordinační a pro strukturální pojetí sociálních vztahů. Postulování, ohodnocování a sociální srovnávání, soutěž a boj, vyvažování a převažování, integrace a desintegrace, diferenciacie a totalizace, o nichž budeme v této souvislosti hovořit, symetrie a asymetrie vlivů současně zrcadlí i generují. Mohou hrát svou roli v obou přístupech. Avšak ohodnocování a sociální srovnávání, soutěž a boj, vyvažování a převažování zřetelně navozují perspektivu herní koordinace, zatímco integrace, desintegrace, diferenciacie a totalizace spíše asociují rozvoj struktur.

Postulovány mohou být jak symetrie, tak asymetrie i ucelené hierarchie a ekvity. Samo postulování, není-li interpretováno jako předurčenost, maně generuje sociální hierarchii. Sociální postulování totiž zahrnuje předpoklad svrchovanosti postulujícího, která je nesouměřitelná se vším, co podléhá jeho postulátům. Postulující moc měli ve starosvětských společnostech duchové, mytičtí předci a bohové. Ve slabší, avšak stále účinné podobě též monarchové. Posléze ji získávaly parlamenty zastupující veřejnost, vůdcové anebo sjezdy stran. Jak jsme si již řekli, teoreticky mohou být postulovány hierarchie a ekvity jakéhokoli druhu a kombinace. Prakticky je tato libovůle omezována uznávaným pojetím řádu a povahou respektování svrchovanosti postulujícího. V každém případě mezi postulovanými a uskutečňovanými soustavami sociálních vztahů zpravidla existuje určitá nekorespondence.

Sociální srovnávání je vzájemným připodobňováním, odlišováním i porovnáváním postupů, předmětů, osob anebo struktur co do jejich schopnosti účinného ovlivňování běhu dění či přispívání k rozvoji zahrnující struktury.³⁸ Máme-li na mysli osoby, pak srovnání je přirozeným aspektem herního charakteru dění. Patří k ústředním motivům her. Podílí se na průvodním vyjednávání a infiltruje běžně prováděné samovylepšování vlastní bilance zisků a ztrát vyjádřených nejen v termínech prospěchu a ujem, ale též cti a selhání. Sociální srovnávání spouští mentálně expandující mechanismy závisti. Jeho výsledkem není jenom sociální žebříček či škála, ale také významně stvrzuje i sebepojetí (identitu) osob. Může se též vázat na „třetí“ stranu: odborně zdatnou anebo nezávislou autoritu.

Úloha *soutěže* či *dramatu* při utváření sociálních hierarchií a ekvit je dána herním rámováním neurčitého dění, které neurčitost přenáší do střetu s protihráčem. Dovoluje vyhodnocovat úspěšnost herního počínání osoby a určuje vítěze i poražené. Viditelné nadřazování zde může mít dvojí povahu: (i) apriorní, která je vázána na přednostní aktérství či jiné výsady (např. výhoda bílého v šachách), anebo (ii) posteriorní, která je daná výsledky soutěže či dramatického utkání. Přednostní aktérství se např. ustavuje pomocí iniciačních oprávnění při rozhodování, konání i vstupním a výstupním manévrování. Jeho výrazem je závislost manévrovacího prostoru herně podřazené/podřízené osoby (ko-aktéra) na manévrovacím prostoru osoby herně nadřazené/nadřízené. Lapidárně řečeno herně podřazená/podřízená osoba smí manévrovat, volit a konat až potom, co manévrovala, volila a konala osoba nadřazená/nadřízená.³⁹

Vyvažování a převažování můžeme považovat za zvláštní formu kombinace herní koordinace a sociálního srovnávání. Slouží k uspořádávání vztahů více sociálních entit spojených mnoha symetrickými a asymetrickými vzájemnými vztahy, které mohou být partnerské a dokonce i protisměrně dominantní. Pro vyvažování a převažování jsou pak podstatné sociálně srovnávané souhrnné výsledky jejich nejrůznějších transakcí. Vyvažování je například principem ústavní dělby moci.

Integrace představuje procesy celování struktur či zahrnování substruktur do struktur. *Dezintegrace* je inverzní proces odlučování struktur ze struktur či rozklad struktur. Oba tyto procesy ustanovují a mění vztahy částí a celků i posilují anebo oslabují úlohy součástí ve strukturách. Integraci maně spojujeme s existencí hierarchií, protože vzniká či posiluje celek, který je „více“ než částí. Zajímat nás musí ovšem jak vertikální integrace generující hierarchie, tak horizontální, která vede k ekvitám. Problém vertikální integrace otevřel R. Coase ve své slavné teorii firmy.⁴⁰ Postavil ji do protikladu s tržní, horizontální integrací, která je ideálem občanských partnerství. Coase ve svém článku, za nějž dostal Nobelovu cenu za ekonomii, ukazuje, že o výhodnosti vertikální anebo horizontální integrace rozhoduje velikost transakčních nákladů. Jakékoli předpojaté postoje jako „integrace je dobrá

³⁸ Festinger: A Theory of Social Comparison. 1954

³⁹ Pro herní vytváření sociálních nerovností mají význam zejména takové soutěže/dramatické střety, v nichž je možné bohatnout anebo dělat kariéru a kde se posteriorní herní nerovnosti (herní úspěchy a neúspěchy) opakovaním kumulují:

(a) v dosahovaných vyšších hodnotách a skrze ně získávaných rolích i postavách s rozsáhlejšími iniciačními oprávněními (v kariéře),

(b) ve zvyšujících výbavách (resp. zatěžujících handicapech) pro další účast v soutěži/dramatu (v bohatství).

⁴⁰ Navázal na něj svými pracemi zejména Oliver Williamson. S vertikální integrací je spojený dnes velmi studovaný problém corporate governance. Coase: The Nature of the Firm. 1988; Berlin: „We control the vertical“: Three theories of the firm. 2001; Williamson: The Mechanisms of Governance. 1996; Fligstein: Theoretical and Comparative Perspectives on Corporate Organization. 1995

a dezintegrace špatná“ anebo „horizontální integrace je lepší než vertikální“ alespoň v hospodářském světě proto neobstojí.

Diferenciace je procesem rozrůžňování struktury, ve kterém vznikají substruktury s novými typově odlišnými „úkoly“ či vztahy vůči strukturám. Totalizace představuje inverzní proces splývání struktur, který rozrůžněnost „úloh“ snižuje a zamlžuje vztahy substruktur a struktur. Vlády se ujímá Maussova totální vzájemnost, která se týká celých společenství či společností, věcí i osob a neoddělitelně všech sfér života, které tak ztrácejí význam.⁴¹ Diferenciace patří ke konstitutivním atributům rozvoje novosvětských společností s proměnlivým řádem. Je spojována především s dělbou činností. Naše předpojatost k totalizaci je proto nutně bytostná a zahrnuje i její pevné spojení s utlačujícími hierarchiemi. Nicméně je třeba před ní jako před každou předpojatostí varovat.⁴²

Hovoříme-li v úvodu tohoto oddílu o více zdrojích sociálních hierarchií a ekvit, nelze z toho usuzovat, že jsou to zdroje nezávislé a výlučně působící. Na druhé straně ovšem tyto zdroje mohou být natolik nezávislé, že mohou vést k překrývajícím se soustavám vztahů, které působí současně.⁴³ Sociologie i ekonomie rozeznává některá taková zdvojení za standardní. Například u všech organizací nalezneme soustavy formálních a neformálních vztahů.

Sestoupíme-li na naši elementární úroveň symetrií a asymetrií vlivů, je zřejmé, že symetrie se mohou zvracet v asymetrie a naopak. Jindy jenom mohou asymetrie ztrácet na významu a posilována může být váha symetrií a naopak. Tyto procesy, aniž mění základní uspořádání symetrií a asymetrií, mohou působit tak, že vztahy se spíše narovnávají, anebo rozrůžňují novými zřetelnějšími nerovnostmi či jen posilují autoritu jednoho typu vztahů na úkor druhého. Popsané protisměrné děje, které mohou působit místně i globálně, budeme nazývat *relativní ekvityzací* a *relativní hierarchizací*.⁴⁴ Nejsou definovány tím, že by ústily v ekvity, resp. hierarchie, ale směrem, kterým se tyto soustavy vztahů proměňují. Například jedním z produktů relativní ekvityzace je syndrom slabé vlády. Jedná se o poměry dobře známé z reálného socialismu i dneška: nadřízení dělají, že vládou, a podřízení dělají, že je poslouchají. Trhy se naopak snadno spontánně hierarchizují, takže několik hráčů či dokonce jen jeden silou monopolu určuje pro sebe výhodné podmínky směny. Řetězce

⁴¹ „Současně a naráz se v nich projevují nejrůznější instituce: náboženské, právní a morální, instituce politické a rodinné; ekonomické ... a to nebereme v potaz estetické jevy, v něž vyúsťují skutečnosti a morfologické jevy, jež tyto instituce odrážejí.“ Mauss: Esej o daru. 1999, str. 9.

⁴² I v článku Josefa Kanderta se poukazuje ke zdrojům hierarchií: představa o předurčenosti a soutěživosti. Zdánlivě lze tyto dvě představy snadno přiřadit k postulování transcendentními činiteli a soutěži/dramatu. Naše zbylé zdroje, ohodnocování a sociální srovnávání, vyvažování a převažování, integrace a desintegrace, diferenciace a totalizace by se tak automaticky dostaly do pozice zdrojů navíc stavící obě studie do rozporu. Myslíme si, že tomu tak není. V této práci se o zdrojích hierarchií, ale též ekvity uvažuje (i) trochu odlišně – zakládají je symetrie a asymetrie vlivů – a (ii) ve dvou perspektivách koordinační a strukturálně systemické. Zatímco ohodnocování a sociální srovnávání i vyvažování a převažování by se poměrně snadno dalo usmířit s Kandertovým textem, integrace a desintegrace, diferenciace a totalizace patří do jiného světa, protože poukazují k symetriím a asymetriím struktur a systému, které Kandert vůbec neuvažoval. Ale nejspíš by mohl, protože strukturální funkcionalismus čerpal svůj základ z prací antropologů Radcliffa-Browna a Malinowského.

⁴³ Mlčoch: Chování československé podnikové sféry. 1990.

⁴⁴ Čerstvou dalekosáhle vlivnou ekvity představuje internet. Mizivé náklady na vstupy a na neobyčejně rychlé a účinné šíření zpráv, které tvoří jeho základ, ovšem mohou podle některých odborníků vést postupně k drastické hierarchizaci účastníků internetu: v zahlcenosti informacemi budou sledovány především ty stránky, které budou schopny investicemi do reklamy strhnout na sebe pozornost účastníků internetu. Tito silní hráči budou navíc moci mnoha způsoby chránit svá monopolní postavení, jak to světu předvádí fa Microsoft.

odběratelsko-dodavatelských vztahů reálného socialismu de facto představovaly takovéto „silné“ trhy.

Pokusili jsme se ukázat, že problém sociálních hierarchií nelze jednoduše převést na problém sociálních nerovností generující sociální stratifikaci či analýzu organogramů vládnutí. Je třeba se jimi zabývat jako soustavami nerovných vztahů vyjadřujících asymetrie vlivů. Stejnou pozornost musíme ovšem věnovat i symetriím vlivů a soustavám rovných vztahů, ekvitám, které tvoří jejich protějšek. Právě ze srovnání hierarchií a ekvit vyplývá naše základní zjištění, že zvláště v sociálních hierarchiích tkví využitelná i zneužitelná, nicméně svébytná konstrukční síla, která odjakživa vtiskává ráz lidským záležitostem.

Literatura

- Akerlof, George A. (1970): „*The Market for ‚Lemons‘: Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism*“. Quarterly Journal of Economics, vol. 84. Pp. 488–500.
- Berger, Peter and Thomas Luckmann. (1999): *Sociální Konstrukce Reality*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Berlin, Mitchell. (2001): „*„We Control the Vertical“: Three Theories of the Firm*“. Business Review. (3).
- Bourdieu, Pierre. (1986): „*The Forms of Capital*.“ In: Handbook of Theory and Research of the Sociology of Education, ed. G. Richardson. New York: Greenwood Press, Pp. 241–58.
- Coase, Ronald. (1988): „*The Nature of the Firm*.“ In: The Firm, the Market and the Law, Ronald Coase. Chicago: The University Chicago Press, Pp. 33–56.
- Coleman, James. (1990): *The Foundation of Social Theory*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Crozier, Michel. (1964): *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.
- Downs, Anthony. (1994): *Inside Bureaucracy*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press.
- Dumont, Louis. (1980): *Homo Hierarchicus*. The University Chicago Press.
- Durkheim, Émile and Marcel Mauss. (1901): De quelques formes primitives de classification. Année Sociologique. 1–72.
- Eliade, Mircea. (1952): *Images et symboles*. Paris: Gallimard.
- Eliade, Mircea. (1994): *Posvátné a profánní*. Praha: Česká křesťanská akademie.
- Festinger, Leon. (1954): „*A Theory of Social Comparison*“. Human Relations. 7:117–40.
- Fligstein, Neil. (1995): „*Theoretical and Comparative Perspectives on Corporate Organization*.“ Pp. 21–43, vol. 21.
- Garfinkel, Harold. (1967): *Studies in Ethnometodology*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Goffman, Ervina. (1951): „*Symbols of Class Status*“. British Journal of Sociology. 2(4): 294–304.
- Harrington Jr, Joseph E. (1999): „*Rigidity of Social Systems*“. The Journal of Political Economy. 40–64 in, vol. 107 (1).
- Hayek, Friedrich. (1991): *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Hájek, Martin. (2001): „*Hierarchie: Koncept a formy*.“ In: Kdo se bojí hierarchií?, Sociologické texty ed. Praha: Sociologický ústav AV ČR, Pp. 13–19.
- Kabele, Jiří. (1998): *Přerody. Principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum.

- Kabele, Jiří. (1999): „*Česká byrokracie a korupce*.“ In: Korupce na český způsob, eds. Pavol Frič. Praha: Nakladatelství G plus G, Pp. 211–54.
- Kabele, Jiří. (2000): „*Transakce, sociální vztahy a koordinační instituty*.“ In: Filipov II, ed. Josef Kandert. Praha: Institut sociologických studií, UK FSV, Pp. 4–165.
- Kabele, Jiří. (2000): „*Vlastní princip pohybu II: Pokušení vyvolenosti a bytostný princip pohybu*.“ Institut sociologických studií UK FSV.
- Kabele, Jiří. (2001): „*Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: Příklad soudnictví*.“ In: Kdo se bojí hierarchií?, Sociologické texty ed. Praha: Sociologický ústav AV ČR, Pp. 29–60.
- Kabele, Jiří, Martin Hájek, and Tomáš Holeček. (2001): „*Lesk a bída hierarchií českého soudnictví*.“ In: Institucionalizace (ne)odpovědnosti: Globální svět, evropská integrace a české zájmy (2), eds. Jiří Kabele and Lubomír Mlčoch. Pp. 419–64.
- Latour, Bruno. (1988): *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Le Goff, Jacques. (1991): *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon.
- Leflaive, Xavier. (1996): „*Organizations As Structures of Domination*“. Organization studies. 23, vol. 17. (1).
- Lévi-Strauss, Claude. (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Český spisovatel.
- Macura, Vladimír and. (1992): *Šťastný věk: symboly, emblémy a mýty 1948–89*. Praha: Pražská imaginace.
- Mauss, Marcel. (1999): *Esej o daru*. Praha: Slon.
- Merton, Robert K. (1957): *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mlčoch, Lubomír. (1990): *Chování československé podnikové sféry*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV.
- Panofsky, Erwin. (1981): *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Odeon.
- Rawls, John. (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- Reuter, Thomas. (2001): „*Hierarchies in Action: Cui Bono? American Anthropologist*.“ 1201–3 vol. 103. (4).
- Stiglitz, Joseph E. and Andrew Weiss. (1981): „*Credit Rationing in Markets With Imperfect Information*“. American Economic Review. 393–410, vol. 71.
- Tullock, Gordon. (1987): *Autocracy*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Weber, Max. (1998): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Williamson, Oliver. (1975): *Market and Hierarchy: Analysis and Antitrust Implications*. New York: The Free Press.
- Williamson, Oliver. (1996): *The Mechanisms of Governance*. Oxford: Oxford University Press.

O popisu hierarchického vztahu

Tomáš Holeček

K sociologické práci o hierarchiích patří jistá míra popisnosti. Jakmile se sociolog zabývá nějakým společenským jevem, část jeho sdělení má formu „něco je tak a tak...“, tedy formu popisnou. Popis není jediný styl, který v sociologické práci můžeme najít, ale je to styl důležitý.

Popis patří i k běžnému, nevědeckému životu. Všechno, co budu psát o vědeckém popisu, platí asi i pro běžný popis. Rozdíl mezi nimi nehraje v následující úvaze žádnou roli.

Při bližším pohledu uvidíme, že pod označení popis patří různé, i když vzájemně příbuzné způsoby vyjadřování. V tomto článku je chci důsledně rozlišit. Domnívám se, že jejich volné zaměňování a zobecňování vlastností jednoho z nich na všechny ostatní bývá příčinou mnoha omylů v dnešních metateoretických úvahách.

Jeden takový omyl bychom mohli objevit například v unáhlené interpretaci textu Václava Bělohradského:

„...Každý popis světa je výběrem z různých možností a výběr znamená passion, přesvědčení, jedinečné zaujetí, které nelze nikdy z popisu světa vymazat...“⁴⁵

Je tomu totiž třeba správně rozumět: platí to jen velmi obecně, nemůžeme si myslet, že každý popis je stejně zaujatý. Obvykle si ale lidé představí jeden typ zaujetí a přisoudí ho s pozoruhodnou lehkostí všem popisům.

Aby byl můj výklad srozumitelný a aby byla více patrná jeho souvislost se sociologickým zkoumáním hierarchií, zvolím následující příklad, na kterém budu ukazovat rozdíly mezi různými způsoby vyjadřování:

Předpokládejme, že bychom v sociologickém textu našli větu „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ a z kontextu by bylo patrné, že ji autor uvádí jako pravdivou. Tato jednoduchá oznamovací věta se týká jednotlivých lidí, a proto by asi nebyla příliš významná pro hlavní sdělení textu. Je to ale názorná ukáзка popisného stylu, protože si jen těžko představíme, že by své oprávnění čerpala z něčeho jiného než z korespondence se skutečností.

Svou úvahu začnu tím, že položím otázku: Jak mohla být tato věta míněná? a pak uvedu několik různých odpovědí.

Každá odpověď, kterou uvedu, zachytí jeden možný význam nebo smysl zvolené věty. Protože mi nikdy nepůjde o význam vyskytující se pouze v tomto případě a naopak budu vždy odkazovat k celému způsobu vyjadřování, ve kterém by bylo možné formulovat i další věty a dokonce i větu opačnou, negaci zvolené věty, budu místo o významu mluvit o významovém statusu. Významový status popisné věty bude tedy představovat obecnější charakteristiku jejího významu; z logického pohledu bude daný tím, s jakými dalšími větami by si zvolená věta mohla protirečit a s jakými ji můžeme spojovat v dedukci.

⁴⁵ Viz článek „Každý může být stou opicí“, www.tady.cz/hawkmoon.

Je třeba si uvědomit, že významový status věty není daný osobními duševními prožitky mluvčího (autora textu) ani posluchače⁴⁶. Je snadno představitelné, jak se může mluvčí nebo posluchač zmýlit a domnívat se, že nějaká napsaná nebo pronesená věta má jiný významový status než má. Vzpomeňme si třeba na situace, ve kterých někdo říká „Já jsem nevěděl, že to je urážka.“ nebo „Já jsem nepochopil, že to byl vtip.“ (Věta může být míněná jako urážka, ale mluvčí si to nemusí uvědomit – tak jako je v šachách možné dát mat, aniž si to hráč uvědomí. Není to určené duševním prožitkem žádného z hráčů. Podobně je to s chápáním vtipu.)

Pokud by pro někoho byl pojem významový status nesrozumitelný, může si představit prostě zvláštní způsob popisného vyjadřování nebo zvláštní režim popisné řeči. Na tom příliš nezáleží.

Jaké významové statusy (nebo jaké režimy popisné řeči) může tedy věta „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ mít? Nebudu se snažit vypsát všechny možnosti, což by ani nešlo, protože stále mohou vznikat nové a navíc by asi každý uměl najít vlastní. Ukážu ale tolik odpovědí, aby byla vidět jejich různost.

1.

Jedna možnost je, že je to sdělení o současném dění, s následujícími pravidly režimu řeči: Autor nebo mluvčí deklaruje, že do určité míry ví, co se děje ve straně, a sděluje ostatním (kteří by to mohli nevědět), jaký je hierarchický vztah mezi pány Šabatou a Špačkem. Když si čtenář přečte tuto větu, může její pravdivost přijmout nebo odmítnout – ale v obou případech by se mohl spolu s mluvčím přesvědčit, jak to doopravdy je. K režimu tohoto sdělení patří, že se případné rozpory dají vyřešit; dokonce platí, že kdyby i po prozkoumání stranické hierarchie měli nadále různé názory, jeden z nich by se musel mýlit...

Pro jistotu znovu upozorním na to, že se snažím ukázat možný významový status zvolené věty, nikoli popsat epistémickou situaci při popisování stranické hierarchie. Jinými slovy: rozhodně netvrdím, že se zvolená výpověď o hierarchickém vztahu dá ověřit, pouze ukazují, že tak mohla být míněná. Přitom samozřejmě nezáleží na tom, zda by tak byla míněná oprávněně, tedy zda je to možné ověřit. (A nezáleží ani na tom, co si o této epistémické situaci myslí mluvčí: může použít významový status, který odporuje jeho představám.)

Čtenář nebo posluchač mohl tento režim řeči odmítnout, neuznat významový status zvolené věty – mohl jakoby odmítnout hrát tuto hru. Pokud však na uvedená pravidla přistoupil, jeho reakce se podle nich musí řídit. To platí i pro další možné statusy:

2.

Věta „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ mohla být míněná jako spekulace o současném dění, se kterou by bylo vhodné zacházet podle následujících pravidel: Mluvčí by pokládal (opět ve smyslu logickém, nikoli psychologickém) za zřejmé, že vztahy ve stranické hierarchii nemůže s jistotou znát, a na tomto nejistém základě by postavil svou tezi o hierarchickém uspořádání. Jako vysvětlení by mohl říci „Já sice připouštím, že to může být jinak, ale kdybych se měl rozhodnout, kdo

⁴⁶ Zde odkazuji na tradici nep psychologického zacházení s pojmy významu a mínění, se kterou se můžeme setkat například ve filosofických zkoumáních Ludwiga Wittgensteina.

má vyšší postavení, přisoudil bych ho Josefu Špačkovi.“ Když čtenář odmítne přijmout pravdivost zvolené věty, neodporuje mluvčímu. Popírá (s nějakým vlastním významovým statutem), že by mezi Jaroslavem Šabatou a Josefem Špačkem byl uvedený vztah, ale nepopírá, že by se autor rozhodl tak, jak řekl.

V tomto případě se musíme ubránit dojmu, že jde spíše o hypotézu než o popis. Hypotézy mají zvláštní významový status, který ale není popisný. S hypotézami zacházíme jinak, patří ke zvláštnímu režimu řeči: hypotézy slouží k testování a ověřování, mimo ně už to vlastně nejsou hypotézy. Jsou to návody a zdroje práce, nic samy o sobě neoznamují. Výše předvedený významový status naopak popisný je. S jeho pomocí lze sdílet s druhými pohled na věci, které nechceme považovat za jednoznačně zjizitelné.

Jaká je souvislost mezi dvěma popisnými statusy, které jsem ukázal? Na jedné straně oba slouží ke sdělování určité věty, jejíž význam stojí na základu odvozeném od korespondence se skutečností – podle toho jsem je ostatně označil za statusy popisné. Na druhé straně je ale každý charakterizovaný jinými pravidly, která určují, jak máme s korespondencí se skutečností zacházet. První významový status stojí na možnosti společného ověření a rozhodnutí o pravdivosti, druhý naopak na absenci takové možnosti společného rozhodnutí, ale zato s vlastním rozhodnutím mluvčího o dané věci. Kdyby jeden člověk pronesl (nebo napsal) větu s prvním statutem a druhý člověk její negaci, ale s druhým statutem, vzájemně by si neodporovali: věta „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ míněná prvním způsobem neodporuje větě „Pan Jaroslav Šabata nemá ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ míněná druhým způsobem. Podobně opatrní musíme být, chceme-li v dedukci spojovat věty s různými statusy.

Za určitých okolností se může stát, že věta s jedním významovým statutem odporuje větě s jiným významovým statutem. Ve sporu pak ale nejsou tyto dvě věty samy o sobě, spor by byl zprostředkovaný nějakým zvláštním předpokladem o převoditelnosti statusů, případně nějakým zvláštním přechodovým pravidlem. To však překračuje můj záměr v tomto článku.

Ukážu ještě čtyři další významové statusy, které by mohla zvolená věta mít. I ony budou popisné, ale stejně jako první dva budou vycházet z odlišného způsobu nakládání s korespondencí:

3.

Zvolená věta mohla být míněná také jako sdělování znalosti, jejíž ověřování vůbec nehraje žádnou roli. Mluvčí může pouze předávat znalost a nijak ji nedokládat a nezdůvodňovat. Podobně jako učitelka ve škole nezdůvodňuje, odkud má svou znalost o počtu světadílů nebo o jménu francouzského prezidenta. V tomto případě si můžeme pravidla režimu řeči představit, jakoby byla založená na představě nějakého individuálního seznamu znalostí, z kterého mluvčí čerpá a posluchač nebo čtenář si jej naopak sestavuje. Protože k jednotlivým položkám seznamu nejsou přiřazeny žádné podpůrné důvody, čtenář může novou znalost přijmout nebo odmítnout bez jakéhokoli zdůvodnění. V případě věty o stranické hierarchii: mluvčí může sdělovat, co „se ví“ o vztahu Jaroslava Šabaty a Josefa Špačka, ale nevycházet z vlastního pozorování dění ve straně, ani z dokumentů, ani z přímých svědectví účastníků...

Po původu tohoto typu znalostí by samozřejmě bylo možné pátrat. Patrně bychom většinou došli k tomu, že mluvčí získal znalosti od ostatních lidí (ať už četbou nebo v rozhovo-

ru) stejným způsobem, jakým je předává. Mohl je ovšem získat i přímou zkušeností, nebo mu je někdo mohl sdělit v jiném režimu popisné řeči. Při sdělování znalostí, které ukazují, ale nehraje způsob jejich získání žádnou roli.

Protože významové statusy vět nejsou jednoznačně dané (mluvčí může pronést tutéž větu v různých režimech řeči), může někdo sdělovat větu s uvedeným statutem i tehdy, kdyby ji mohl sdělit s nějakým jiným, který by poskytoval posluchači důvody k jejímu přijetí.

4.

Další možnost, jak mohla být věta „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ míněná, je v uvádění posluchače nebo čtenáře do určité společenské situace nebo společenského rámce. Pravidla by tu platila následující: kompetentnost mluvčího je předem předpokládána a posluchači jsou předkládány věty, které musí přijmout, chce-li se do společenského rámce včlenit. Kdyby nebyl ochotný vzít na vědomí, jaké jsou hierarchické vztahy mezi členy a funkcionáři strany, nemohl by se například podílet na rozhodování nebo by nebyl schopný něco účinně vyjednat. Je to trochu podobné uvádění do nějaké hry: nevezme-li někdo na vědomí pravidla hry, nemůže ji hrát.

Tento významový status se může objevit i v sociologické práci, i když to tak na první pohled nemusí vypadat. K tomu, aby čtenář porozuměl hlavním myšlenkám, může být nezbytné jej nejprve uvést do příslušného společenského rámce. Přitom takové uvedení má charakter popisu: ukazuje čtenáři, jak to ve stranické hierarchii vypadá.

5.

Následující významový status, který se pokusím ukázat, je předchozímu podobný tím, že jeho požití přináší změnu interpretačního postoje čtenáře. Uvedení do nového společenského rámce samozřejmě touto změnou bylo. Tentokrát nepůjde o nové znalosti, které musí čtenář přijmout, ale o změnu jazyka – lépe řečeno: půjde o rozšíření popisných vyjadřovacích možností.

Předpokládejme, že mezi mluvčím a posluchačem (nebo mezi autorem a čtenářem) dosud nebyla o hierarchickém uspořádání vůbec řeč. O jiných vztazích a souvislostech mezi Jaroslavem Šabatou a Josefem Špačkem naopak již řeč byla. V této situaci může mluvčí použít zvláštní režim popisné řeči, který má tato pravidla: Mluvčí pronese větu, ve které hraje zásadní roli dosud nepoužitý výraz („mít v hierarchii nižší postavení“), který se tím dostává do hry. Posluchač má na výběr: buď nový výraz přijme, a potom se snadno přesvědčí, není-li mu to ovšem už rovnou jasné, že zvolenou větu je možné potvrdit, nebo výraz odmítne používat, a pak o potvrzování ani o odmítání zvolené věty vůbec nepůjde.

Tento významový status je tedy založený na tom, že korespondence zvolené věty se skutečností je snadno nahlédnutelná, budou-li výrazy v ní přijaté do popisného jazyka, ale používání těchto výrazů samozřejmě není. I v tomto případě se domnívám, že jde o popis.

6.

Poslední významový status (řekl bych, že jsem jich ukázal dost), na který chci upozornit, je ukázání. Režim řeči se tentokrát řídí následujícími pravidly: mluvčí deklaruje svou

jistotu o předmětu popisu a vyzývá posluchače, aby obrátil svou pozornost naznačeným směrem – pokud to posluchač udělá, může se mu podařit platnost zvolené věty ověřit nebo ne. Neúspěch ovšem neznamená její popření. Mluvčí předpokládá, že posluchač má možnost platnost věty nahlédnout. Posluchač jakoby odpovídá „Ano, vidím, že to tak je.“ nebo „Je mi líto, ale to se mi nepodařilo zjistit.“

Tento status můžeme přirovnat k rozhovoru dvou lidí v jedoucím vlaku, z nichž jeden ukazuje z okna „Podívej: tam je kráva, tam je hrad...“ a druhý potvrzuje, co z toho viděl a co se mu spatřit nepodařilo. Popisnost tohoto režimu řeči je nesporná, v sociologické práci hraje často velkou roli – ukazuje to čtenáři, co měl ze svého společenského života celou dobu před očima, ale nevnímal si toho. Přitom se tento status liší od všech předchozích, protože negativní odpověď je pouze oznámením neúspěchu, nikoli předvedením vlastního postoje nebo odmítnutím.

Bylo by ovšem možné uvažovat o různých kombinacích uvedených statusů a o jejich dalších a dalších podobách.

Pokud jde o náš popis hierarchické formy komunistického vládnutí: měli bychom si uvědomovat, jak který popis míníme – ať už s některým z předvedených významových statusů nebo s nějakým statusem jiným. Myslím, že by bylo nesprávné se domnívat, že každý popis je svým způsobem návrh na změnu vyjadřování, každý popis je svého druhu ukázání nebo že každý popis předpokládá možnost společného ověření platnosti popisných vět a podobně. Snažil jsem se ukázat, že mohou existovat režimy řeči, ve kterých je dominantní jeden rys popisu a jiný v nich může zcela chybět. Jinak ale můj rozbor nikomu nic nepředepisuje, což je snad vidět. Jen upozorňuji, že ono „jedinečné zaujetí, které nelze nikdy z popisu světa vymazat“ může mít velmi různé podoby.

Vládcové „z boží milosti“ versus „ti nejlepší“; sociální a kulturní hierarchie v zrcadle antropologických výzkumů

Josef Kandert

Hierarchie jsou jedním z témat, jímž se sociální antropologové zabývají po celou dobu existence svého oboru. Je ovšem třeba hned na počátku tohoto uvažování uvést, že antropologové pracují spíše s pojmy nadřazenosti a podřazenosti než s pojmy nižšího a vyššího postavení v hierarchizovaném systému. Tomuto hierarchickému pojetí mají nejbližší výzkumy zaměřené na otázky existence společenských vrstev a společenských tříd a na problematiku vzniku státu. Problém nadřazených a podřazených pozic či chování nadřazených a podřazených členů skupin chápou antropologové velmi široce a zkoumají je – zkoumali je – v nejrůznějších podobách, variantách, v nejrůznějších skupinách i v nejrůznějších dobách.

Pokud budeme vycházet z předpokladu, že každá situace, v níž jeden člověk o něčem rozhoduje a druhý člověk jeho rozhodnutí přijímá, je případem „možné začínající hierarchie“ – možného začínajícího hierarchizovaného chování, pak máme před sebou bezbřehé téma. Pokud ale budeme vycházet z předpokladu, že nás zajímají jen takové situace, v nichž se aktéři opakovaně chovají „stejně“ – tedy chovají se podle nějakých vzorů chování či jako nositelé určitých společenských rolí, tak se nám situace výrazně zjednoduší. V následujícím textu mne budou zajímat jen situace s „opakovaným chováním aktérů“.

Ve druhé polovině 19. století byl antropologický zájem o hierarchie spojován především s otázkou vzniku států a s otázkou podoby či existence rodových společností (*Tribal Societies*) – respektive s existencí hodnostářů v rodových společnostech. V rámci evolučních kategorií se uvažovalo o obdobích lidských dějin, kdy existoval primitivní komunismus – tj. společnost bez sociálních a kulturních hierarchií. „Otcové“ antropologie se přitom opírali i o zprávy antických autorů, o idealizované zprávy o „urozených divoších“ ze 17. a 18. století a čerpali z nich podněty pro své teoretické konstrukce.

Nejstarší výzkumy „živých společností“ jsou spojeny s osobou amerického právníka a etnologa Lewise Henryho Morgana a s jeho zkoumáním rodové (politické) struktury irokézského kmene Seneků a následně i celé irokézské kmenové konfederace.⁴⁷ Podařilo se mu odlišit rodové stařešiny (*Elders*) a definovat jejich funkce jak na úrovni rodů, tak na úrovni kmenů i na úrovni celé konfederace, tvořené šesti kmeny. Výzkum sice shromáždil „vzpomínková data“⁴⁸ – přesto je podnes využíván a citován – nejen pro jedinečnost získaných údajů, ale i pro jejich stáří. Většina ostatních antropologických výzkumů II. poloviny 19. století byla totiž založena na písemných zprávách různě kvalitních zpravodajů a tato data jen v malé míře umožňovala skutečnou analýzu – sloužila spíše jako ilustrační materiál smělejších teorií. Morganovy terénní výzkumy jsou o půl století starší než všechny další, podobně kvalitní terénní výzkumy.

⁴⁷ Morgan 1951, 1954.

⁴⁸ Morgan získal vzpomínková vyprávění o situaci ve II. polovině 18. století, tedy o situaci, která existovala přinejmenším sedmdesát či osmdesát let před dobou výzkumu; ten probíhal v padesátých letech 19. století.

Teprve dlouhodobé terénní výzkumy, jejichž počátky sahají do devadesátých let 19. století, přinesly kvalitativně nové materiály, na nichž bylo možné stavět další teorie. Výrazný příliv dat nastal mezi lety 1930 až 1960, kdy se uskutečnily desítky výzkumů konkrétních společností – státních i nestátních – většinou s použitím funkčně-strukturálního přístupu. Z našeho hlediska je důležité, že byly zkoumány také společnosti s minimální mírou hierarchizace – např. Nuerové, Tallensiové, Pygmejové, Sánové a další africké kmeny.⁴⁹ Po II. světové válce byly výzkumy směřované do Afriky⁵⁰ rozšířeny o výzkumy v Latinské Americe, Asii a Oceánii, nastal i rozvoj historické antropologie, což přineslo výsledky z analýz písemnických, většinou státních společností středověku, raného novověku a starověku.⁵¹ Na základě těchto všech výzkumů, rozborů i syntéz je dnes možné představit alespoň hrubou charakteristiku sociálně-antropologického chápání pojmu „hierarchie“.

Sociální antropologie není pochopitelně schopna zjistit, jak vznikla a rozvíjela se idea sociální či kulturní hierarchizace lidské společnosti, může jen nabídnout teorie, opírající se o tzv. paralely, jimž lze věřit, s nimiž lze souhlasit, ale není možné je dokázat. Otázce původu kulturních/sociálních jevů a jejich vztahu k „biologické přirozenosti člověka“ se dosti výrazně věnují sociobiologové, kteří nacházejí prvky hierarchií již u zvířecích druhů – a to nejen u primátů. Antropologové jejich názory tolerují, ale vzhledem k tomu, že jsou spíše stoupenci konstruktivistických názorů, přistupují k jejich závěrům s rezervou. Obvykle je ale zmiňují v úvodech učebnic, zejména v kapitolách věnovaných vzniku *Homo Sapiens sapiens* jako druhu. Důvody antropologické opatrnosti či váhání s konstrukcemi velkých teorií tohoto typu jsou založeny na trpkých zkušenostech s teoriemi etnologů a antropologů 19. a začátku 20. století, jejichž vědecká hodnota se ukázala být minimální.

Jedinou výjimkou, na níž by snad bylo možné studovat vznik a rozvoj nové hierarchie, by mohly být studie sledující dějiny sociálního inženýrství – tj. dějiny vlivu teorií z pera profesionálních myslitelů (filosofů, sociologů, antropologů), které byly přijaty skupinami/společnostmi a „zlidověly“ v podobě tzv. lidových vysvětlujících modelů. Bylo by patrně zajímavé sledovat postupné zakotvování marxistické ideje, dělící obyvatelstvo státu na dělníky, rolníky, pracující inteligenci a na zbytky poraženého řádu – tj. bývalé kapitalisty, příslušníky buržoazie a jejich přísluhovace⁵² v bývalém Československu.

Je docela možné, že i studie archeologů, kteří se zabývají problematikou společenských institucí, by snad mohly přispět k vyjasnění otázky vzniku sociálních a kulturních hierarchií; jejich velkým nedostatkem je ale malá vypovídací hodnota archeologických dat – tj. nalézáných hmotných předmětů.⁵³

Jediné, co jsou antropologové schopni poskytnout k debatě o hierarchiích, jsou popisy konkrétního chování, vyjadřujícího nadřazené a podřazené postavení aktérů – tedy konkrétní příklady hierarchizovaných společenských systémů. Na druhém místě pak to jsou abstrakce – obecně platná pravidla lidského sociálního/kulturního chování. Jejich platnost či přijatelnost, alespoň v rámci antropologické obce, je založena na široce pojatém mezikulturním srovnávání. Na obecné rovině se tak hovoří o principech sociálního či kulturního

⁴⁹ Fortes+Evans-Pritchard 1970, Firth 1957, Turnbull 1961, Lee 1979 aj.

⁵⁰ Middleton+Tait 1970, Bohannan 1970 aj.

⁵¹ Claessen+Skalník 1977, 1980.

⁵² Vliv „ideologického působení“ se projevil např. na začátku 90. let 20. století při restitucích – někteří lidé se stýděli požádat o majetek, který získali „bezpracným“ způsobem. Byli to přitom starší lidé, kteří nástup socialismu zažili již v dospělém věku.

⁵³ Viz např. Robinson 1973.

chování, zjištěných u většiny skupin obývajících různé kouty planety Země. Diskuse antropologů z osmdesátých a devadesátých let 20. století poněkud upřesnily platnost těchto zobecňujících konstrukcí (teorií). Existuje shoda, že teorie jsou přijímány (a tedy platí) v euro-americké civilizaci, jejíž příslušníci/nositelé prostřednictvím těchto teorií chápou okolní svět (světové kultury a společnosti). Výchozím bodem těchto úvah byla představa o úloze antropologie jako takové. Vznikala jako „sociologie mimoevropských národů s cílem poznat a pochopit společenské a kulturní chování příslušníků jiných skupin či civilizací, než byla ona euro-americká. Byla tedy poznávacím nástrojem této civilizace. V debatách z konce 20. století se pak objevovala otázka, zda-li i jiné civilizace než euro-americká akceptují antropologické teorie jako nástroj poznávání a chápání jejich „jiných“ společností a kultur. Antropologové neznali odpověď, a proto platnost svých poznatků omezili jen na vlastní společenské a kulturní prostředí. Uznání omezené platnosti jen v rozměrech jedné (naší) civilizace se vztahuje na všechna data a teorie a tedy i na výzkumy a teorie týkající se hierarchií.

V literatuře se pak setkáváme jak s badatelskými abstrakcemi, tak abstrakcemi (vysvětleními) „ne-badatelských“ obyvatel naší planety, s tzv. „lidovými modely“, přičemž obojí teorie jsou často kladeny vedle sebe jako významově rovnocenné. Badatelské teorie jsou ovšem jen nástrojem pro poznání a pochopení chování členů nějaké skupiny, zatímco „lidové modely“ jsou nástrojem žití ve skupině – mohou sloužit nejen k poznání či pochopení, ale např. také jako důvod určitého chování, rekrutační princip atp. Liší se významem pro „vnějšího“ pozorovatele a pro „vnitřního“ účastníka. Naplnění jejich obsahu umožňuje jedinci či skupině zaujmout nadřazené postavení; neschopnost naplnit jejich obsah „drží“ jedince či skupinu v podřazeném společenském postavení.

V literatuře se občas, jako naprosto rovnostářské, citují některé skupiny lovců a sběračů – konkrétně jihoafričtí Sánové, středoafričtí Pygmejové a arktičtí Inuité. Není to úplně přesné, protože i u těchto skupin existují představitelé rodin a tlup; u Inuitů byli zjištěni náčelníci a sluhové. Navíc i v těchto skupinách existují sociální mechanismy redukující růst moci jednotlivce, pokud je založena na soutěživosti. Členové těchto skupin se obávají možné hierarchizace osob, znají tento jev a snaží se zabránit jeho vzniku. V praxi např. využívají veřejné mínění skupiny a techniku posměchu.⁵⁴ Z antropologického hlediska tedy není společností a kultur bez hierarchií.⁵⁵

Podívejme se nyní, jaké principy, vedoucí ke vzniku konkrétních společenských a kulturních nerovností, antropologové znají. Všechny vysvětlují existenci konkrétních sociálních a kulturních nerovností.

V prvé řadě to jsou principy rozdělovající lidi na základě osobních schopností, věku a pohlaví. Často se o nich v „lidových modelech“ hovoří jako o principech přirozených, protože teoreticky poskytují stejnou šanci každému členu dané skupiny. Měřítkem jsou charakteristiky, o nichž si příslušníci *Homo Sapiens sapiens* myslí, že pro jejich uplatnění má předpoklady každý člověk anebo jich každý člověk v určité etapě svého života dosáhne. Obvykle se předpokládá, že nemají nic společného s kulturou – jsou vlastní člověku jako biologickému tvorů. Dalo by se také říci, že jsou chápány jako „rovnostářské“ či „univer-

⁵⁴ Lee 1971, 7–14. Tento výzkum ukázal, že členové společenstev si uvědomují možnost (nebezpečí) vzniku nadřazených a podřazených vztahů mezi členy skupiny a svým chováním – ritualizovaným posměchem – tuto možnost minimalizují.

⁵⁵ Cohen+Middleton 1967; Bohannan 1967; Weyer 1967, 1–14; Marshall 1967, 15–43.

zální“ – jsou vlastní každému člověku. Antropologické výzkumy ovšem potvrdily kulturní konstruovanost těchto „přirozených principů“, která je např. spojena i s takovou otázkou, co v které společnosti či kultuře znamenají pojmy „rovná šance“, „starší a mladší věk“, „dítě a dospělý“, „muž a žena“.

Na základě osobních schopností se vydělují jedinci, které známe jako „pohlaváry“ (*Headman*) severoamerických Indiánů anebo jako „velké muže“ (*Big Man*) novoguinejských vnitrozemců⁵⁶. Oba termíny mají stejnou náplň, byly ale zjištěny a definovány v rozdílných sociálních i kulturních prostředích a používají se jako synonyma – pouze ve svých „domovských“ oblastech jako jedinečné označovací termíny. Pro jednoduchost a jasnost budu používat především termín „pohlavár“. Ve skupinách znajících pohlaváry se posuzují fyzické schopnosti každého jedince – tj. jeho síla, obratnost, jeho psychické schopnosti – jako neohroženost, odvaha a to, co bývá označováno jako vůdcovské nadání (takt, schopnost vyjednávat, vést jiné lidi). Důležité je i obchodní nadání, jehož obecně uznávaným znakem je hromadění majetku. U severoamerických Indiánů byla znakem pohlavára zejména pověst skvělého válečníka, hostitele a mluvčího, lovce a majitele koní.⁵⁷ Na Nové Guineji byla znakem pohlavára („velkého muže“) pověst válečníka, hostitele, vyjednavče a úspěšného hromaditele majetku – zejména prasat.⁵⁸ Postavení pohlavára se nedědí a je třeba neustále pracovat na vlastní pověsti – jinak je dotyčný „nadřazenec“ nahrazen někým úspěšnějším. Mezi Indiány byli pohlaváři vůdci vlastních kočovných táborů, v nichž žili se svými stoupenci, přáteli a příbuznými. Na Nové Guineji byli pohlaváři představiteli jednotlivých vesnic; někteří „z velkých mužů“ byli i představiteli aliančních spolků několika vesnic – v takovém případě měli pod sebou několik vesnických pohlavárů.

Pohlaváři byli zachyceni ve výzkumech z konce 19. a ze začátku 20. století; existenci „velkých mužů“ zaznamenaly již výzkumy z první čtvrtiny 20. století, důkladněji jim však byla věnována pozornost až po II. světové válce. Princip vydělování jedinců způsobem pohlavárů byl ale zaznamenán i v pohraničních oblastech Afghánistanu a Pakistanu, na tzv. kmenových územích, v padesátých letech 20. století.⁵⁹ Zde se těmito lidem říkalo „náčelníci“ (*Chief*), což bylo nejspíše způsobeno tím, že se badatelé ztotožnili s terminologií britské koloniální administrativy; místní lidé používali termín „pán“ či „vládc“, tj. chán. Nepřesnosti v označovacích termínech nejsou v literatuře, i odborné, výjimkou. I v případě indiánských pohlavárů se setkáváme s jejich titulováním termínem „náčelník“.

I když byly představy o významu „osobních vlastností“ a jejich fungování zkoumány zejména na mimoevropských skupinách, je možné existenci těchto anebo podobných názorů najít i v evropských (amerických) společenstvech. Zdá se, že stejný princip se uplatňuje také v mafích – alespoň pokud je možné soudit ze známých faktů. „Velké muže“ či „pohlaváry“ najdeme také v tlupách – ganzích dětí, mladistvých apod. Princip osobních schopností dnes tvoří i základ celé naší (současné) společnosti – viz „neviditelná ruka trhu“ se svými selfmademany anebo pořady vychovávající k soutěživosti (viz např. televizní soutěž „Nejslabší, máte padáka“ aj.).

Uplatňování principu osobních schopností je v jednotlivých společnostech založeno na myšlence soutěživosti, která je podporována celou skupinou. Existence „toho nejlepší-

⁵⁶ Teoreticky je jako první zhodnotil Marcel Mauss ve svém „Eseji o daru“ /1999/, v němž re-interpretoval výzkumy Bronislawa Malinowského a Franze Boase.

⁵⁷ Hoebel 1960, Clusters 1974.

⁵⁸ Pospíšil 1978, Heider 1979.

⁵⁹ Barth 1961, 1972.

ho“ je totiž chápána jako nezbytný předpoklad existence skupiny samotné a jako faktor zvyšující postavení skupiny ve světě jiných podobných skupin; skupina v případě ztráty vůdce zaniká anebo se rozpadá. Princip soutěživosti někde vedl k výrazným destrukcím kulturních statků, což byl případ „soutěživých potlačů“, známých od Indiánů Pacifického pobřeží Severní Ameriky, o nichž se zmiňuje již Marcel Mauss. Někde vedla soutěživost i k fyzické likvidaci protivníků; tyto případy byly zaznamenány v souvislosti s afghánskými pohlaváry, také ale i u jiných skupin.

Druhým principem je věk – lidé a skupiny se dělí na „starší“ a na „mladší“; mám na mysli věk sociální či kulturní, nikoli věk biologický. Starší jedinci i skupiny jsou nadřazeny mladším jedincům a skupinám. Na tomto principu jsou také vybírání představitelé pokrevně příbuzenských skupin, které známe jako stařešiny (*Elder*). Z východní Afriky známe i celé společenské struktury založené na tomto principu – v literatuře se hovoří o systémech věkových tříd (*Age Set, Age Group*) anebo věkových stupňů (*Age Grade*).⁶⁰ V základu těchto systémů – existujících především u východoafrických pasteveckých populací – je představa, že se stoupajícím věkem jedince a jeho věkové skupiny se mají zvyšovat jeho politická práva a ubývat jeho politické povinnosti. Věkové skupiny jsou v těchto společnostech uzavřené, po uzavření jedné skupiny – což je většinou spojeno s iniciačními cykly – do ní již nelze vstoupit a skupina zaniká vymřením. Stejný princip bývá uplatňován i ve vztazích mezi lokalitami (vesnicemi). Audrey Richards⁶¹ zaznamenala takové vztahy „staršího“ a „mladšího“ mezi obyvateli sousedních vesnic u národa Bemba. Mladší vesnice byly založeny osadníky ze starších vesnic, a ti byli povinni poslušností vůči obyvatelům starších (původně domovských) vesnic. Princip věku hraje důležitou roli také ve skupinách příbuzných – některé kultury znají např. termíny pro starší a mladší příbuzné stejného druhu (např. starší bratr versus mladší bratr).⁶² Výzkumy naznačují, že uznávání věkového principu je spojeno s názorem, že se stoupajícím věkem jedince se zvětšují jeho znalosti anebo zkušenosti. Motiv moudrých a zkušených otců anebo starců se objevuje v pohádkách, také ale v názvech jednotlivých věkových stupňů anebo v příslovích.⁶³ U některých národů také jen staří lidé mohou komunikovat s „ne-lidmi“ a „ne-lidskými“ světy – např. se světem zemřelých předků.

S uplatňováním věkového principu se ale setkáme i v naší společnosti – např. ve skupinách menších dětí: dělí se na „malé“ (= mladší) a „velké“ (= starší) a často rozhoduje i rozdíl jen jednoho roku.⁶⁴ Již z Bible, tedy od středomořského starověku, je znám princip „prvorozenství“, uplatňovaný v otázkách dědění. Princip „stáří“ – v tomto případě stáří hodnostního – byl a je uplatňován v některých armádách (např. v britském námořnictvu) a ve správních (byrokratických) systémech – např. v Rakousku – Uherské říši před rokem 1918.

Významem věku pro společenské postavení v kmenových společnostech se zabývala studie Leo W. Simmonse⁶⁵. Autor statisticky zpracoval data od jednademdesáti společností (kmenů). Společenské postavení starých lidí vyhodnocoval z několika okruhů činností:

⁶⁰ Mair 1964, 1974; Merker 1904; Gulliver 1953.

⁶¹ Richards 1970, 83–120.

⁶² Podobnou situaci zaznamenal L. H. Morgan u Irokézů (pol. 19. stol.). Podobné chování bylo zaznamenáno i ve výzkumech čínské a japonské společnosti.

⁶³ Např. v národě Kikujů existoval věkový stupeň „začátečníků“ a „moudrých mužů“; Merker 1904, 225–226; Middleton+Kershaw 1965.

⁶⁴ Běžná je otázka novému příchozímu „kolik je ti let“?

⁶⁵ Simmons 1970.

zajištění potravy, vlastnická práva, úcta, možnost čínorodého chování, účast na politických a občanských činnostech, využívání zkušeností (znalostí) starých lidí, účast na magických úkonech, účast na náboženských činnostech, povinnosti v rodině, pohřbívání zesnulých starých jedinců⁶⁶. Práce je dnes již zastaralá a také se spokojuje jen s předložením faktů čtenáři, aniž je hodnotí. V každém případě ale dokládá zvláštní postavení starých lidí ve všech zkoumaných společnostech.

Třetím principem je pohlaví – tj. dělení populace na muže a ženy, přičemž každému z nich se přisuzují jiná práva a jiné povinnosti. Je to problém zkoumaný antropology od počátku jejich oboru – původně v rámci debat o evoluční prioritě matriarchátu či patriarchátu. Dnešní výzkumy pokračují spíše na rovině rodových studií – tedy na rovině kulturního konstruování ženy a muže, mužského a ženského chování, na rovině práv mužů a žen.

Oba principy (věku a pohlaví) jsou založeny na myšlence předurčení; nadřazené a podřazené společenské postavení je důsledkem této předurčenosti.

Další principy, ovlivňující nerovné postavení lidí, bývají popisovány (a chápány) v lidových modelech jako principy elitářské, přičemž je jejich vznik vysvětlován jako výsledek či důsledek nějaké lidské činnosti. Pojmem „elitářské“ míním skutečnost, že je nositelé kultur, kde se objevují a užívají, vztahují jen k určité skupině, vrstvě, národu atp. Ovšem obsahové konstrukce těchto principů nebývají nutně také jednoznačné, protože v některých společnostech jsou opět chápány jako „přirozené“.

Jako první je možné zmínit princip „nadpřirozených schopností“, který ve všech zkoumaných společnostech a kulturách souvisí s komunikací s ne-lidskými světy. Jedinci a skupiny, kteří mají nadání komunikovat s ne-lidmi (o nichž se věří, že mají takové nadání) získávají svoje schopnosti buď při narození (obvykle se soudí, že vlastnost zdědili po předcích) anebo „návratem do světa lidí“ po smrtelné nemoci, úrazu atp. Mimořádné schopnosti jim přidělují ne-lidé, kteří jim umožnili návrat do světa lidí. Jsou to případy šamanů, věštců, proroků, kouzelníků anebo čarodějů atp.

Dále je možné zmínit příbuzenský princip – určité postavení, určité výhody se dědí na základě pokrevních svazků (skutečných anebo fiktivních). Příbuzenský princip je často kombinován s principem stáří, principem osobních vlastností anebo s principem pohlaví. Tím míním, že určité postavení získá příbuzný dosavadního držitele „výhod“ či „postavení“ nejen pro existenci příbuzenského svazku, ale také proto, že má příslušný věk (je vhodně starý anebo naopak vhodně mladý); případně proto, že je nejschopnější z možných kandidátů. Ve společnostech, odvozujících původ v mateřské linii (matrilinéární společnosti), dědí postavení buď ženy anebo muži – členové příslušné skupiny mateřských pokrevních příbuzných. Ve společnostech patrilinéárních, kladoucích důraz na odvozování původu v otcovské linii, dědí postavení muži a ženy – členové příslušné skupiny otcovských pokrevních příbuzných. V bilinéárních společnostech pak existují obě možnosti (dědí muži i ženy z obou linií). Zkušenosti s děděním postavení i majetků v bilaterálních společnostech, což je i ta naše česká, máme sami.⁶⁷

Variantou příbuzenského principu je představa o rozhodující roli narození do určité skupiny či rodiny. V minulosti rozhodovalo např. narození do skupiny/rodiny svobodných lidí anebo do skupiny/rodiny nesvobodných lidí (otroků, nevolníků, aj.). Diskuse o přirozenosti nadřazeného postavení svobodných lidí nad nesvobodnými lidmi probíhaly v Evropě

⁶⁶ Podkladem ovšem bylo sledování 234 hledisek, která byla sdružena do výše uvedených „hlavních hledisek“.

⁶⁷ Existuje skoro nepřehledná řada literatury – např. Murdock 1949, Goody 1973, Forde 1964 aj.

ještě v 18. století; kořeny těchto debat ale sahají až do antiky – shodný problém najdeme např. u Aristotela.⁶⁸

Zvláštním případem jsou vztahy nadřazenosti a podřazenosti, které najdeme v rodině a ve skupinách nejbližších příbuzných. Malé děti se podvolují autoritě rodičů a všelijakých strýců a tet a jsou k tomu také vedeny. Obvykle v pubertě se proti této rodinné a příbuzenské hierarchii bouří.⁶⁹ Ovšem schéma hierarchického obrazu rodiny a skupiny blízkých příbuzných se objevuje v mnoha „lidových modelech“ jako vzor či zdůvodnění hierarchií politických, náboženských, ekonomických a jiných.

Principy „mimořádných schopností“ a „příbuzenský“, stejně jako varianta „narození se do přirozeně hierarchizovaných skupin“ jsou založeny na myšlence předurčenosti, možná předurčené vyvolenosti – a jak již bylo naznačeno, mohou se v konkrétních společnostech různě kombinovat.

Zatím jsem se zabýval principy, které umožňují hierarchizaci uvnitř nějaké skupiny. Existují ale také principy, které vysvětlují a umožňují hierarchizaci mezi skupinami, a tím vedou i ke vzniku nadřazeného a podřazeného společenského (kulturního) postavení mezi jednotlivci. Do této kategorie skupinových principů patří dělení podle rasy, podle příslušnosti k národu, k náboženství, k „zaostalé“ či „vyspělé“ skupině a mnoho dalších. Tyto principy jsou většinou zkoumány v rámci problematiky „my a oni“ – „domorodců a cizinců“ – etnických vztahů – mezikulturních vztahů.

Principem, který bývá často chápán jako přirozený či přírodní princip, je princip rasový. Sociální rozdělování skupin a jednotlivců podle barvy pleti, tvaru lebky atd. je jedním z průvodních jevů kontaktů rozdílných a vzájemně si cizích kultur a společností. V moderní době je především důsledkem koloniálního úsilí Evropanů a Severoameričanů. Dělení lidí na základě „přírodních principů“ – tj. barvy pleti, výšky či stavby těla anebo některých anatomických znaků – bylo ovšem známo i ve společnostech nezasažených kolonialismem (např. ve státech východoafrického Mezijezeří byl kladen důraz na odlišný fyzický vzhled vládnoucích a ovládaných; známý je případ Velikonočního ostrova, kde společně žili „dlouhouší“ a „krátkouší“)⁷⁰. V koloniálních systémech byla ale společenská stratifikace, založená na dělení rasově čistých skupin obyvatelstva a rasově míšených skupin obyvatelstva, vypracována k nejvyšší dokonalosti. „Nejdále“ se v tomto dělení dostali Španělé a Portugalci v Latinské Americe, kteří v průběhu 16.–18. století rozdělili obyvatelstvo svých kolonií do podrobných „čistých“ a „míšeneckých“ skupin.⁷¹ Toto dělení převzala i koloniální a raně republikánská Severní Amerika (přinejmenším do roku 1865).

Z moderní doby se nejčastěji citují dva příklady. Zaprvé je to rasové dělení v německé Třetí říši (1933–1945), které znalo „podlidi“ (cikány, židy), „méněcenné lidi“ (slovanské a románské obyvatelstvo) a „lidi“ (germánské obyvatelstvo). Za druhé je to systém jihoafrického apartheidu, kde bylo toto rasové dělení „vědecky dokladováno“⁷² biologickými

⁶⁸ Dahrendorf 1974, 16–44.

⁶⁹ Schneider 1980, Segallen 1986, Lévi-Strauss 1969 aj.

⁷⁰ Heyerdahl 1961, Roscoe 1911.

⁷¹ Existovaly tři termíny pro potomky Španělů a Afričanů a afrických míšenců (Mulato, Morisco, Albino), čtyři termíny pro potomky Španělů a Indiánů a indiánských míšenců (Mestizo, Castizo, Coyote, Chamizo) a osm termínů pro potomky Afričanů a Indiánů a míšenců z obou skupin (Zambo, Lobo, Albarasado, Chino, Barsino, Cambujo, Campamuleto, Albarado). Jednotlivé kombinace „čistých“ a „míšeneckých“ typů byly dokonce ilustrovány názornými dobovými portréty imaginárních rodin (rodiče s jedním děckem).

⁷² Také německá rasová teorie byla dodatečně dokazována vědeckými výzkumy biologických antropologů; některá pracoviště existovala v letech 1939–1941 i v Čechách.

výzkumy obyvatelstva. Přes zdánlivou biologickou objektivnost byl i tento systém jihoafrických ras jednoznačně kulturně konstruovaný, jak dokládá překlasifikování Japonců z „Asijců“ na „bělochy“.⁷³

Od 18. století existuje, alespoň v naší civilizaci, princip nacionalistický. Jeho základem je přesvědčení o výlučnosti či jedinečnosti vlastního národa (vlastní skupiny) a o jeho nadřazenosti nade všemi ostatními národy (skupinami) – zejména nad sousedními národy (skupinami).⁷⁴

Jak rasový, tak národnostní princip jsou založeny na myšlence předurčenosti či předurčené vyvolenosti. Nebývá úplně přesně jasně, kdo onu předurčenost stanovuje, ovlivňuje či vytváří.

Pouze s jednobohžskými náboženskými soustavami a s jejich věřícími, tj. s judaisty, křesťany a muslimy (a s jejich společnostmi a kulturami) je spojena existence principu „náboženské výlučnosti“ a nadřazenosti určitého náboženského systému nad jinými náboženskými systémy. Jeho základem je představa o výlučnosti vlastní víry a o nadřazenosti všech souvěrců nad nevěřícími. Pouze vlastní víra poskytuje jedinci a jeho skupině pravé boží poselství a tím příslušné souvěrce staví nad ostatní lidi – byť také v někoho věří. Princip je možné zařadit do skupiny „předurčených“, vyplývá z božích textů a jejich interpretací. Nejpřesněji je tato představa definována v islámu. Muslimové, židé a křesťané jsou chápáni jako „lidé knihy“ (tj. znající a uznávající podobné svaté texty) a jako takoví jsou nadřazeni ostatním „nevěřícím“. Ovšem muslimové – jako „praví věřící“ – jsou nadřazeni židům a křesťanům. Nic podobného nenajdeme v mnohobohžských soustavách, o animistických či magických systémech ani nemluvě. Pokud bychom srovnávali ony tři jediné jednobohžské systémy, pak nejvýraznější představy o výlučnosti jsou spojeny s judaismem (představa výrazné náboženské výlučnosti je kombinována s představou vyvoleného národa).

Do stejné kategorie, tj. k témuž principu, by možná bylo možné přiřadit i marxistickou (komunistickou) ideologickou soustavu. Její nositelé, věřící komunisté anebo ti, co se za věřící komunisty vydávali, byli také nadřazeni ostatním lidem, protože znali a správně vykládali učení „klasiků“, vztahující se k budoucnosti celého lidstva. Byli tak přesně vymezeni „znající“ a „neznající“, které bude možné přesvědčit, a dále pak nepřátelé ideologie – ať už ji znali anebo ne. Někteří ze „znajících“ pak měli ve svých rukou veškerou moc – „žili podle svých potřeb“ – a vůči „neznajícím“ se neodlišovali příliš výraznými symboly hmotného majetku. Debaty o náboženském charakteru žité komunistické ideologie probíhaly a probíhají podnes.

Dalším principem odlišujícím od sebe především skupiny je princip vyspělosti/zaostalosti. Také on je průvodním jevem kontaktu rozdílných a vzájemně si cizích kultur. V rámci evropských a severoamerických společností je jeho výrazem „vědění“ – představa, že je možné ovládnout svět a vesmír pomocí vědy (exaktních věd). Tato myšlenka se objevuje v Evropě poprvé v renesanci. Dokonce i vznik kabinetů kuriozit, které si zřizovali evropští panovníci a různí mocipáni té doby, byl podmíněn myšlenkou, že jen to, co znám, mohu ovládnout. Od renesance se pak snaha po ovládnutí universa věděním – pochopitelně i jednotlivých jeho částí – stále stupňuje a dala vzniknout, někdy na přelomu 18. a 19. století

⁷³ Původně Japonci spadali do skupiny „Asijců“, pod hrozbou obchodní blokády ze strany Japonska je ale Jihoafrická vláda překlasifikovala. Přehled vývoje rasové hierarchizace v Jižní Africe podává např. P. L. van den Berghe (1974).

⁷⁴ Existuje celá řada literatury – např. Gellner 1993; Romanucci+DeVos 1995 aj.

kultu vědy. Hledání objektivních zákonů – přírodních i společenských – se stalo vůdčím motivem celého 19. století a také větší části století dvacátého. Teprve konec 20. století s oním hledáním objektivních zákonitostí, s nimiž bude možné všechno ovládat, poněkud otrásl – alespoň v některých oborech.

Princip vyspělosti/zaostalosti jiných civilizací/kultur znala také čínská civilizace – přinejmenším do poloviny 19. století, tj. do doby silného a pro ni neúspěšného střetu s evropskou civilizací (doba tzv. opiových válek).

Princip vědění – varianta principu vyspělosti/zaostalosti – vedl k rozdělování skupin na vyspělejší (vládly věděním) a méně vyspělé (nevládly odpovídajícím věděním) a tím i na skupiny v nadřazeném a v podřazeném postavení. Toto dělení přetrvává podnes – větší se uvažuje v pojmech Severu (bohatého a znajícího) a Jihu (chudého a neznajícího). Existuje v různých podvariantách, k nimž můžeme počítat např. princip vzdělání, princip „písemnických“ a „ne-písemnických“ kultur či společností.⁷⁵

Princip vědění byl zjištěn již v chování nositelů a tvůrců starověkých společností – v těchto případech byl zpravidla uplatňován v rámci jedné a téže společnosti. S principem vědění, respektive s náboženským pohledem na svět (snad by se dalo říci s náboženskou filozofií) pracuje i Jaroslav Krejčí, ve svých studiích srovnávajících naši, křesťanskou a asijské, ne-křesťanské civilizace.⁷⁶

Variantou principu vyspělosti/zaostalosti je i dělení skupin na „průmyslové“ a „ne-průmyslové“ – tedy z technologického hlediska vyspělejší a méně vyspělé. Tento princip je běžně uplatňován v sociologické literatuře, a to jak při poměrování současných společností, tak při poměrování společností existujících v různých historických údobích.

Principy vědění, vzdělání, průmyslu a písemnictví jsou založeny na myšlence soutěživosti a v sociologické literatuře by je bylo možné řadit do kategorie „globální stratifikace“ či „globálních nerovností“.⁷⁷

I když jsou principy „vědění“, „průmyslu“, „písemnictví“ chápány v jednotlivých konkrétních společnostech a kulturách jako totální či celostní (holistické), jsou – při antropologickém pohledu zvenčí – jen jedním dílčím měřítkem, kterému příslušná společnost přikládá nepřiměřenou důležitost. Podobně jako jsou dílčím měřítkem osobní vlastnosti, věk, mimořádné vlastnosti, příbuzenství, pohlaví aj. Zdá se, že tvorové druhu *Homo Sapiens sapiens* dávají při vysvětlování a zdůvodňování svých hierarchií přednost jednoduchým měřítkům či hlediskům před komplexnějším porovnáváním. Důvodem je nejspíše skutečnost, že v určité době, v určité situaci anebo z určitého hlediska některé skupiny (některého jednotlivce) se ten jeden princip jeví jako určující – jako okamžitě nejdůležitější.

Principy vedoucí k hierarchizaci jednotlivců (vysvětlující ji) a principy vedoucí (vysvětlující) k hierarchizaci skupin se vzájemně prolínají a kombinují; postavení skupiny ovlivňuje hierarchické postavení jejího představitele a osobní hierarchické postavení jednotlivce ovlivňuje hierarchické postavení jeho skupiny.

Všechny tyto principy se pak sbíhají či prolínají ve stratifikačních situacích. Společenská stratifikace je chápána antropology jako důsledek či výsledek kombinací nadřazeného a podřazeného postavení jedinců a skupin v ekonomických, politických, příbuzenských, náboženských a dalších strukturách. Výzkumy zatím probíhaly vždycky v hranicích jedné

⁷⁵ Goody 1986, 1993.

⁷⁶ Krejčí 1993, 1996.

⁷⁷ Pettman 1979, 139–179.

společnosti/kultury. Studie zobecňující sociálně antropologický a sociologický materiál jsou dosti vzácné.⁷⁸ Antropologové zkoumali a zkoumají sociální stratifikaci jak v nestátních, tak ve státních společnostech a v rámci funkčně-strukturálního přístupu rozlišují několik cest anebo kariér, které vedou k získání nadřazeného postavení. Je to kariéra ekonomická, kariéra politická a kariéra náboženská, respektive jejich kombinace. Výzkumy totiž ukázaly, že tyto kariéry se mohou překrývat a doplňovat, že mohou být vysvětlovány úplně jiným způsobem – např. mohou být definovány v pojmech příbuzenství atp. Jednodušší formy stratifikovaných systémů byly zkoumány a zjišťovány u některých afrických společností (např. nilotské kmeny, kmeny z pásu tzv. „kmenové tříště“ v západní Africe). O klasifikaci stratifikovaných společností – alespoň v geografických rozměrech Polynésie – se pokusil ve své studii Marshall Sahlins.⁷⁹ Ve své knize používá čtyřstupňové dělení od nejstratifikovanějších ostrovních společností (Tahiti, Hawaj, Samoa j.) k nejméně stratifikovaným ostrovním společnostem (Pukapuka, Tokelau aj.). Několik afrických případů shrnul sborník „Social Stratification in Tribal Africa“ editorů Ladislava Holého a Milana Stuchlíka, což je československý příspěvek k těmto studiím.⁸⁰ Je třeba také zmínit sborník „Early State“ editorů Henryho Claessena a Petra Skalníka, který se zabývá především otázkou raných států, ale v rámci tohoto problému se zabývá i sociální stratifikací.⁸¹

Celá řada antropologických studií je pak věnována kastovnímu systému a jeho konkrétním variantám z Indie, Pakistánu, Cejlonu a případně i z jiných částí světa.⁸² Rozbory kastovních společností ukázaly na jedné straně velký význam přikládání profesím, tedy ekonomickým činnostem, na druhé straně prokázaly i proměnlivost kastovních systémů – respektive ukázaly rozdíly mezi ideálním (teoretickým) obrazem kast a praktickou (žitou) podobou konkrétního systému.

Výzkumy také ukázaly, že je třeba rozlišovat „chudé“ a „chudé“; existují totiž rozdíly v chování chudých lidí, kteří se považují za součást určité stratifikované společnosti (jsou členy stratifikované skupiny), a těmi, kteří se za součást určité stratifikované společnosti nepovažují (považují se za členy nezávislé, jiné skupiny).⁸³

Celkově je ale možné říci, že většina antropologických studií je na štiřu s teoriemi amerických sociologů, kteří, vycházejíce z výzkumů severoamerické společnosti, proklamují minimální míru sociální stratifikace. Z antropologického hlediska se zdá, že závěry některých sociologických badatelů byly ovlivněny spíše jejich ideologickými názory než vyhodnocením konkrétních dat z terénu. Je možné je chápat jako kulturní konstrukci potvrzující nacionalistickou představu Severoameričanů o spravedlivé a rovnostářské společnosti. Na tuto možnost upozorňuje např. Rita Caccamo ve své studii⁸⁴, v níž se vrací k výzkumům ve slavném americkém „Middletownu“. Antropologické debaty se vztahují nejčastěji ke stanovení „stratifikačních hranic či limitů“, tj. kdy je možné ještě hovořit o nadřazeném postavení v rámci rovnostářské společnosti a kdy již o nadřazeném postavení v rámci stratifikované společnosti. Dalším tématem je obsahový vztah pojmů „vrstva“, „třída“ a „kasta“. A konečně třetím tématem bývá ovlivnění tzv. rovnostářských společností společnostmi

⁷⁸ Burke 1996.

⁷⁹ Sahlins 1958.

⁸⁰ Praha 1968.

⁸¹ Claessen+Skalník 1978.

⁸² Leach 1971; Srinivas 1974, 265–272; Béteille 1974, 273–294; Dumont 1974, 337–361.

⁸³ Lewis 1971, 206–216; Gladwin 1971, 261–267.

⁸⁴ Caccamo 1992.

hierarchizovanými (např. evropskými, státními společnostmi) v obdobích kolonizační a koloniální expanze (17. až 20. století)⁸⁵.

V rámci stratifikačních výzkumů si antropologové všímají všeho, co může ukázat na rozdíly ve společenském postavení jednotlivců i celých skupin (uvádím jen rámcové okruhy sledovaných hledisek, jejichž přesnější podoba je obsažena v již zmíněném sborníku Ladislava Holého a Milana Stuchlíka⁸⁶.

V moderních společnostech – což zatím sociální antropologové příliš nezkoumali – se nabízí v rámci stratifikačních studií i možnost sledovat význam příslušnosti k politickým stranám, atp. Data pro takový výzkum by mohla poskytnout i naše vlastní společnost – nedávná i dnešní. Zdá se mi, že dnes by byl docela zajímavý výzkum vzniku společenské vrstvy poslanců – tedy skupiny oněch dvou set představitelů občanů, kteří si přisuzují mnohá nadstandartní práva a výhody. Stejným způsobem by bylo možné uvažovat například i o členech senátu.

Antropologické výzkumy naznačují, že studium hierarchií – chování v nadřazeném či podřazeném postavení – je studiem proměňující se konkrétní skutečnosti, a to i v rámci jedné a téže společnosti. Proměnlivost a sociální mobilita jsou znakem i těch společností, které o sobě prohlašují, že jsou stratifikačně neměnné. Výzkumy – alespoň ve vztahu ke skupinám – také ukázaly, že názory dvou skupin na postavení v určité hierarchii se mohou zásadně lišit. Např. usedlí středoafričtí rolníci chápou kočovné skupiny lovců a sběračů jako své „klienty“ – tedy jako lidi v podřazeném postavení. Skupiny kočovných lovců a sběračů se ale necítí být v podřazeném postavení vůči rolníkům; naopak rolníky chápou jako objekt vhodný k využívání. Lovci a sběrači se cítí nezávislí a nadřazení rolníkům.⁸⁷ Podobné názory můžeme zaznamenat i v ČR, a to v názorech některých romských/cikánských skupin a v názorech některých skupin většinové společnosti. Další příklady najdeme např. ve Spojených státech v názorech indiánských skupin (příslušníků „Prvního národa“) a v názorech Severoameričanů.

Z výše uvedených dat a shrnutí vyplývá, že v pozadí všech přirozených – rovnostářských – univerzálních principů i principů elitářských, které vedou ke vzniku hierarchií v lidských společnostech, jsou dvě myšlenky či ideje: představa o soutěživosti a představa o předurčení (případně předurčené vyvolenosti). Principy, založené na těchto obou idejích

⁸⁶ Kdo čím disponuje,

Kdo kontroluje ty, co něčím disponují,

Příjmy jedinců a skupin a jejich forma či podoba,

Výdaje jedinců a skupin a jejich forma či podoba,

Jak jsou obsazovány rozhodovací, kontrolní a poslouchací pozice,

Práva a povinnosti disponujících, kontrolujících a poslouchajících,

Posuzování chování těch, co něčím disponují, kontrolují, poslouchají – respektive rozdíly v posuzování jejich chování,

Profesní dělení,

Rozdíly v přístupu ke vzdělání,

Zdůvodňování jednotlivých společenských pozic členy společnosti,

Uzavřenost či otevřenost skupin,

Vnější symboly společenského postavení,

Zdůvodňování postavení jednotlivých skupin,

Názory na význam společenských pozic, na jednotlivce i skupiny v určitém společenském postavení,

Moment setrvačnosti ve společenských pozicích (dosažených i přiřčených), tedy to, co bývá označováno jako „haló-efekt“ určitého společenského postavení a co je spojováno teorií referenčních skupin.

Názory na existenci hierarchizovaných jedinců a skupin.

⁸⁷ Schebesta 1932.

se nerozlučně a současně objevují v analýzách stratifikovaných společností. Mění se jen vzájemný poměr (podíl) principů, založených na jedné či na druhé ideji. Nevím o antropologické práci, která by se zabývala původem těchto dvou představ, což ale nic neznamena. Pokud by se někdo chtěl vydat cestou hledání takového původu, bude se možná muset zaměřit se i na práce psychologické anebo sociobiologické. Obě představy se objevují ve vysvětleních či výkladech nositelů jednotlivých konkrétních společností a kultur.

V naší vlastní společnosti je „soutěživost“ chápána jako lidská vlastnost, lidský přínos; „předurčenost“ je chápána jako důsledek vlivu (působení) ne-lidí, jako přínos ne-lidí do lidských činností. Názor na poměr soutěživosti a předurčenosti se v dějinách naší společnosti (civilizace) měnil – dnes převládá představa o zásadním významu soutěživosti.

Pokud se týče jiných společností, tak idea „předurčení“ je považována za důsledek vlivu (působení) ne-lidí, jako přínos ne-lidí do lidských činností. V muslimských, hinduistických a buddhistických společnostech je soutěživost chápána jako lidský faktor. Nenašel jsem ale vysvětlení ideje soutěživosti u mnoha dalších společností – asi se na to při výzkumech nikdo nezaměřil a příslušná data z terénu chybí. Snad je ale možné nabídnout hypotézu, že idea soutěživosti se uplatňuje díky lidské vůli a přáním (představám), zatímco idea předurčení se uplatňuje díky vůli ne-lidí a díky přáním (představám) ne-lidí. Obě ideje se pak při vytváření společenských hierarchií různě prolínají, ovlivňují a v různých dobách i oblastech Země jim *Homo Sapiens sapiens* přikládá různý význam.

Zatím jsem uvažoval a zmiňoval teorie a představy zjišťované při antropologických výzkumech. Pokud se obrátíme k teoriím filozofů, polyhistoriků, ekonomů, politologů, sociologů a dalších specialistů naší vlastní civilizace, vztahujícím se k problému hierarchií a sociální/kulturní stratifikace, pak zjistíme, že, sice složitější mluvou a často obsáhleji, dospívají ke stejným názorům a představám. Také tyto specialisty naší civilizace si můžeme rozdělit na zastánce principu předurčenosti a zastánce principu soutěživosti.

Kořeny představ zastánců předurčenosti se táhnou až do antiky a odpovídající názory najdeme např. u Aristotela, Platona a dalších. Představa předurčenosti hrála důležitou roli také po celý středověk až do novověku (Jean Jacques Rousseau, Johann Gottfried Herder).

Princip soutěživosti je možné sledovat k počátkům renesance a odpovídající názory najdeme např. u Thomase Hobbesa, Johna Lockea, Adama Smithe aj. V počátcích své existence byla ovšem i tato představa součástí ideje předurčenosti – soutěživost patřila do kategorie úmyslů božích, a ty bylo třeba vysvětlit a pochopit. Teprve v průběhu dalších staletí, zejména osmnáctého a devatenáctého, se „osvobodila“ od božského úradku.

Teprve evolucionisté 19. století oba principy (obě představy) propojili, a to na rovině historické evoluce lidských společností a kultur. Idea předurčenosti tak byla historicky předřazena ideji soutěživosti. Poprvé se tato konstrukce (myšlenka) objevuje v díle Henry Mainea, jednoho z „otců“ evolucionistické antropologie. Maine ovšem používá termíny „koncepce přirozeného práva“ a „koncepce svobodně uzavřené sociální smlouvy“ v duchu dualismu „tradiční“ versus „moderní“. Maineova koncepce ovlivnila i některé „otce“ sociologie – např. Ferdinanda Tönniese a Emila Durkheima, ve dvacátém století pak Roberta Redfielda.

Pokud se tedy budeme zabývat hierarchiemi, budeme se muset zabývat ideologickými systémy, kamž patří i ideje soutěživosti a předurčení. Pokud se budeme zabývat hierarchiemi v naší společnosti, budeme se muset zabývat ideologickým systémem naší společnosti. Je docela možné, že náš symbolický systém najdeme zakletý také do pohádek, bájí a folklóru obecně.

Je tedy možné uzavřít, že sociální a kulturní hierarchie jsou chápány jako lidské konstrukce. Je možné rozlišit principy ovlivňující nadřazené a podřazené postavení jednotlivců v rámci jejich skupin a principy ovlivňující nadřazené a podřazené postavení skupin. V konkrétních situacích se ovšem oba principy různě kombinují. Všechny hierarchizační principy se sbíhají ve stratifikačních situacích; z antropologického hlediska neexistují nehierarchizované skupiny (společnosti); v každé skupině (společnosti) můžeme najít jednotlivce (skupiny) v nadřazeném a podřazeném postavení. V pozadí všech známých principů, s nimiž příslušníci různých skupin/společností pracují a z nichž jsem v tomto článku jistě vyjmenoval jen malou část, jsou představy vysvětlující jejich charakter (představy – charakteristiky). Existují dvě takové představy, a to představa předurčenosti a představa soutěživosti. Představa předurčenosti je často spojována s představou o zásazích ne-lidí (bohů, duchů aj.) do lidských životů; představa soutěživosti je, alespoň v euro-americké civilizaci, spojována s představou „přirozených“ lidských snah po dosažení co nejrůžovější budoucnosti; je tedy chápána jako čistě lidská záležitost.

Literatura

- Barth, Fr.: 1961 – *Nomads of South Persia. The Basseri Tribe of Khamseh Confederacy*. Oslo.
- Barth, Fr.: 1972 – *Political Leadership among Swat Pathans*. London.
- Berghé, P. L. van den: 1974 /1969/ – Race and Racism in South Africa. In: Bétéille, A. /ed. / – *Social Inequality*. Harmondsworth, 319–334.
- Bétéille, A.: 1974 /1969/ – Caste in a South Indian Village. In: Bétéille, A. /ed. / – *Social Inequality*. Harmondsworth, 273–294.
- Bohannan, P. /ed. /: 1967 – *Law and Warfare. Studies in the Anthropology of Conflict*. New York.
- Burke, P.: 1996 /1992/ – *History and Social Theory*. Cambridge.
- Caccamo, R.: 1992 – *Back to Middletown. Three Generations of sociological Reflections*. Stanford.
- Claessen, H. J. M. +P. Skalník /eds. /: 1978 – *The Early State*. Hague.
- Clusters, P.: 1974 – *La société contre l'état. Recherches d'anthropologie politique*. Paris.
- Cohen, R. + J. Middleton /eds. /: 1967 – *Comparative Political Systems. Studies in the Politics of Pre-industrial Societies*. New York.
- Dahrendorf, R.: 1974 /1969/ – On the Origin on Inequality among Man. In: Bétéille, A. /ed. / – *Social Inequality*. Harmondsworth, 16–44.
- Diamond, St. /ed. /: 1979 – *Toward a Marxist Anthropology*. Hague.
- Dumont, L.: 1974 /1969/ – Caste, Racism and „Stratification“: Reflections of a Social Anthropologist. In: Bétéille, A. /ed. / – *Social Inequality*. Harmondsworth, 337–361.
- Firth, R.: 1957 /1936/ – *We, the Tikopia. A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*. London.
- Forde, D.: 1964 – *Yakö Studies*. London.
- Fortes, M. + E. E. Evans-Pritchard /eds. /: 1970 /1940/ – *African Political Systems*. Oxford.
- Gellner, A.: 1993 *Národy a nacionalismus*. Praha. /Nations and Nationalism; 1988/.
- Gladwin, Th.: 1971 – Poverty is being poor. In: Spradley, J. P. +D. W. McCurdy /eds. / – *Conformity and Conflict*. Boston, 261–267.
- Goody, J. /ed. /: 1973 – *The Character of Kinship*. Cambridge.

- Goody, J.: 1993 /1987/ – *The Interface between the Written and the Oral*. Cambridge.
- Gulliver, P. H.: 1953 – *The Age-Set Organization of the Jie Trkne*. JRAI 83, 147–167.
- Heider, K.: 1979– *Grand Valley Dani. Peaceful Warriors*. New York.
- Heyerdahl, Th.: 1961 – *Archaeology of Easter Island*.
- Hoebel, E. A.: 1960– *The Cheyennes. Indians of the Great Plains*. New York.
- Holý, L. + M. Stuchlík /eds. /: 1968 – *Social Stratification in Tribal Africa*. Prague.
- Krejčí, J.: 1993 – *Civilizace Asie a Blízkého Východu. Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha.
- Krejčí, J.: 1996 – *Lidský úděl a jeho proměnlivá tvář. Duchovní základy civilizační plurality*. Praha.
- Leach, E. R. /ed. /: 1971 – *Aspects of Caste in South India, Ceylon and North West Pakistan*. Cambridge.
- Lee, R. B.: 1971– Eating Christmas in the Kalahari. In: Spradley, J. P. +D. W. McCurdy /eds. / – *Conformity and Conflict*. Boston, 7–14.
- Lee, R. B.: 1979 – *The Kung*. New York.
- Lévi-Strauss, Cl.: 1969 – *The Elementary Structures of Kinship*. Boston.
- Lewis, O.: 1971 – The Culture of Poverty. In: Spradley, J. P. +D. W. McCurdy /eds. / – *Conformity and Conflict*. Boston. 206–216.
- Mair, L.: 1964 – *Primitive Government*. Harmondsworth.
- Mair, L.: 1974 – *African Societies*. Cambridge.
- Marshall, L.: 1967 Kung Bushman Bands. In: Cohen, R. + J. Middleton /eds. / – *Comparative Political Systems. Studies in the Politics of pre-industrial Societies*. New York, 15–43.
- Mauss, M.: 1999 – *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha. /Essai sur len don; 1925/.
- Merker, M.: 1904 – *Die Masai*. Berlin.
- Middleton, J. + D. Tait /eds. /: 1970 /1958/ – *Tribes without Rulers*. London.
- Middleton, J. + G. Kershaw: 1965 – *The Central Tribes of the North-Eastern Bantu*. London.
- Morgan, L. H.: 1951 – *Společenské zřízení amerických Indiánů*. Praha. /Houses and House-Life of the American Aborigines; 1881/.
- Morgan, L. H.: 1954 – *Pravěká společnost*. Praha. /Ancient Society; 1877/.
- Murdock, G. P.: 1949 – *Social Structure*. New York.
- Pettman, R.: 1979 – *State and Class. A Sociology of International Affairs*. London.
- Pospíšil, L.: 1978 /1963/ – *The Kapauku Papuans of West New Guinea*. New York.
- Richards, A. J.: 1970 /1940/ – The political System of the Bemba Tribe – North-Western Rhodesia. In: Fortes, M. + E. E. Evans-Pritchard /eds. / – *African political Systems*. Oxford, 83–120.
- Robinson, L. S.: 1973 – *Stabilization of Social Stratification in the Ancient Near East. A Preliminary Report*. MS, 27pp.
- Roscoe, J.: 1911 – *The Baganda*. London.
- Romanucci-Ross, L. + G. DeVos (eds.): 1995 – *Ethnic Identity. Creation, Nocflict, and Accommodation*. Oxford.
- Sahlins, M.: 1958 – *Social Stratification in Polynesia*. Seattle.
- Schebesta, P. J.: 1932 – *Bambutti*. Leipzig.
- Segalen, M.: 1986 – *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge.
- Schneider, D. M.: 1980 /1968/ – *American Kinship. A Cultural Account*. Chicago.

Simmons, L. W.: 1970 /1945/ – *The Role of the Aged in Primitive Society*.

Srinivas, M. N.: 1974 /1969/ – The Caste System in India. In: Bêteille, A. /ed. / – *Social Inequality*. Harmondsworth, 265–272.

Turnbull, C.: 1961 – *The Forest People*. New York.

Weyer, E. M.: 1967 – The Structure of Social Organization among the Eskimo. In: Cohen, R. + J. Middleton /eds. / – *Comparative Political Systems. Studies in the Politics of pre-industrial Societies*. New York, 1–14.

Moc, vládnutí, hierarchie v díle Norberta Eliase

Zdenka Vajdová

1. Úvod k textu a k Eliasovým konceptům

Eliasovo chápání moci vychází z jeho základní představy o společnosti jako souboru vzájemně závislých individuí a skupin individuí. Strukturní charakteristikou vztahu vzájemné závislosti je moc. Vztah sám je vždy nějakou rovnováhou moci. Elias říká „balance of power“. Budu používat pro tento termín slovo ne-rovnováha moci, protože moc je obvykle na některou stranu vychýlená, a tak vlastně nejde o rovnováhu, ale spíše o ne-rovnováhu, která se vždy znova, po otřesech, revolucích, postupnými transformacemi ustavuje v nějaké jiné poloze. Elias pominul jak marxistický, tak weberiánský přístup k problémům moci, k problémům vztahů mezi vrstvami na vzestupu a upadajícími, mezi více a méně mocnými vrstvami. Explicitně odmítl, že by tyto problémy mohly být redukovány na otázky kontroly ekonomických zdrojů moci, jak to traktuje marxistický přístup. Implicitně také odmítl koncepcie třídy, statusu a strany, jako tří dimenzí nebo faktorů distribuce mocenských příležitostí. Pro něho je moc polymorfní, figuračně generovaná vlastnost všech sociálních vzájemných závislostí (interdependencí). (Mennell 1989)

Nesnáze, které jsou spojené s uvažováním o problémech moci, vyrůstají z polymorfности zdrojů moci. Tomu, aby se o problémech moci uvažovalo chladně, jak se na centrální problém sociologie sluší, brání to, že je obtížné vyhnout se emočnímu zaangažování při takových úvahách. Moc jiného člověka budí strach: může nás přinutit udělat něco, ať chceme nebo nechceme. Je podezřelá: lidé využívají své moci, aby vykořistili jiné ke svým vlastním účelům. Moc se zdá být neetická: každý by měl být v takové pozici, aby mohl dělat svá vlastní rozhodnutí. A toto všechno nějak proniká i do vědecké reflexe. Navíc, říká se někdo „má moc“, jako by to byla věc, kterou si lze vzít a zase nechat být. Lepší řešení lze najít tak, že budeme moc chápat jasně a jednoznačně jako „strukturální charakteristiku vztahu, vše prostupující a jako strukturální charakteristiku, která není ani dobrá ani špatná.“ (Elias 1978:93). Může být obojí. Ve figuracích mnoha vzájemně závislých lidí často jedná tak, jak bych jednala jenom při donucení. A v takové situaci máme sklon personifikovat tuto vzájemnou závislost. A jazyk, jak ho užíváme k vyjádření, nás přímo strká, abychom věřili, že tady musí být někdo, kdo „má moc“. Protože cítíme tlak „moci“, vždycky najdeme osobu, která ji má, nebo něco jiného, co má moc, jako přírodu, společnost, v nichž ta moc sídlí.

Jako strukturální charakteristika vztahů vzájemné závislosti, vztahů, které vytvářejí pleť, síť, do níž jsou jednotlivci, skupiny vpleteni ve figuracích různého druhu, je moc centrálním pojmem Eliasovy sociologie.⁸⁷ Moc je širší pojem než hierarchie. Hierarchií se ro-

⁸⁷ Formulace, nacházející se v učebnici sociologie de Swaana (2001), ukazují, jak je možné toto pojetí moci popsat:

- Lidé jsou vždycky zapleteni do vztahů moci a závislosti s ostatními;
- moc je charakteristikou pozice v síti vztahů vzájemné závislosti;
- nelze se ptát „kdo má moc?“; moc je součástí vztahu a síť vztahů lze charakterizovat víceméně asymetrickými vztahy moci. Chci říci, že Eliasovo pojetí moci zevšeobecnělo umístěním v učebnici.

zumí speciální figurace, kde vztahy vzájemné závislosti se vyznačují specifickými rysy nerovnováhy moci.

Kdybychom chtěli najít nějakou práci, ve které Elias pojednává o svém konceptu moci, seřadili bychom všechny jeho práce jednu za druhou. Ale přece jenom se dají najít texty, v nichž je moc centrem úvah. V podstatě jsou shromážděny v čítance sestavené S. Mennellem a J. Goudsblomem (1998). V kapitole Power (str. 113) najdeme základní texty, které mohou mít pro empirický výzkum dědictví komunismu význam:

Game models – kapitola z Eliasovy knihy *What is Sociology* (1978),

On the Monopoly Mechanism z díla *The Civilizing Process* (1994),

The Decay of the State Monopoly of Violence in the Weimar Republic z knihy *The Germans* (1996).

Také některé pasáže z kapitoly *The sociologist as a destroyer of myths*, rovněž z díla *What is Sociology* (1978) a komunitní studie *Established and Outsiders* (Elias, Scotson 1965) má pro výzkum určitých procesů ve společnosti pod komunistickou vládou velký význam.

Tento text je však pouze uvedením některých Eliasových úvah, těch, které považuji za důležité pro orientaci ve výzkumu komunistického vládnutí a sociálních hierarchií české společnosti za socialismu.

Jestliže chceme zprostředkovat Eliasovy úvahy a nemáme k dispozici překlad, znamená to v podstatě převyprávět je a případně doplnit o vlastní asociace nad textem, o příklady, které se vybaví. Převyprávět úvahy tak, jak jim člověk sám rozumí, a tak, aby převyprávění i po čase rozuměl stejným způsobem. Tento text nelze považovat za tvůrčí počin ani za kritickou prezentaci sociologického díla. Je jenom sumarizací Eliasových myšlenek, úvah k tématu moci, jak se mi to podařilo po nutně neúplném studiu⁸⁸ Eliasova díla a prací okruhu lidí, kteří na Eliasovu práci navazují. Někdy je potíž s anglickými termíny. Eliasovy práce mají svůj zvláštní slovník, kterým se Elias pokouší prolomit zaběhnuté významy, konzervující myšlenkové rámce, ze kterých chce vykročit. Konzultuji text Jiřího Šubrtu, jehož kniha (1996) představuje uvedení Eliasovy sociologie do Čech a je postavena na originálním jazyce Eliasova díla – němčině. Sama vycházím z překladů do angličtiny a budu často uvádět anglický termín, věty, v závorce.

2. Herní modely⁸⁹

Herní modely slouží k tomu, aby ukázaly v nejjednodušší podobě, co je předmětem sociologie. „A tím jsou rozmanitá, mnohotvárná uskupení lidských bytostí, která jsou *vzájemně závislá* nejrůznějšími způsoby“ (that is, manifold groupings formed by human beings who are *interdependent* in a variety of ways“) (Mennell, Goudsblom 1998: 22). „Abychom porozuměli cítění, myšlení a jednání kterékoli skupiny lidí, vždycky musíme vzít do úvahy řadu sociálních potřeb, kterými jsou tito lidé vázání jeden ke druhému a k ostatním lidem – tyto potřeby jsou v rozpětí od čistě fyzické bezpečnosti a materiálního blaha až po intelektuální orientaci a emoční uspokojení, a které lidé sami často ani neprožívají jako

⁸⁸ Neúplnost má tady několik významů: čtu Eliasovy práce jenom v anglickém překladu; poprvé jsem se seznámila s jeho prací v roce 1990; v každodenních povinnostech ovládaných jinými paradigmaty a při nedostatku literatury bylo deset let málo.

⁸⁹ Podkladem této kapitoly je Eliasova práce *What is Sociology* (1978) a Předmluva Mennela a Goudsbloma v (Elias 1998).

„sociální“ (tamtéž). Herní modely tady nejsou teorií, spíše pomůckou k porozumění, jak se formují dlouhá zřetězení vzájemných závislostí lidského společenství, jak narůstá komplexnost lidských figurací. Hra jako metafora toho, jak lidé utvářejí společenství. Herní modely dovolují představit si, jak jsou lidé vázáni vzájemně jeden s druhým a ostatními v prostoru a v čase.

V kapitole herní modely jde o modely soutěže, podobně, jako u opravdových her, sportů, jde o soupeření, zápas víceméně v rámci nějakých pravidel. Vymyká se tomu jeden model, který představuje krajní případ neplánované, nezamýšlené vzájemné závislosti. Model „prvotního zápasu“ (Primal Contest) reprezentuje skutečný, neregulovaný a smrtelný zápas mezi dvěma lidskými skupinami a vůbec není hrou. Tady však, na stránkách 71–103 knihy Co je sociologie (What is Sociology, Elias 1978), jde jen o cvičení v sociologické imaginaci, jak Elias podotýká. Základem těchto zápasů je poměřování síly jednoho individua vůči druhému. „Toto je základní situace, jak se lidé ocitnou ve vztazích s ostatními“ (73). Často je však vědomí této skutečnosti, že jde o poměřování síly, potlačeno: člověk se jednak soustředí na jiné momenty vztahu, povrchnější, anebo na záměry, s nimiž do vztahu vstupuje; je rozptýlen okolnostmi, prostředím, vlastním stavem. Ale ať větší nebo menší střet síly, vždy se opakuje otázka, kdo je v této situaci silnější, já nebo ten druhý? Po nějakém čase se dospěje k nějaké rovnováze, která bude, podle okolností sociálních i osobních, stabilní nebo nestabilní. V každém případě však bude tato rovnováha dříve nebo později zpochybněna a ustaví se rovnováha nová. Nicméně, mocenské poměry byly a jsou ve společnosti velmi nerovně rozloženy.

„Rovnováha moci (balance of power) je integrální součástí všech lidských vztahů“ (74), které jsou nejméně dvoustranné, ale většinou mnohostranné. Elias uvádí na tomto místě příklady jako vztah dítě a rodič, otrok a pán, vztahy charakteristické nerovným rozložením mocenských šancí. Ať jsou rozdíly mocenských šancí ve vztahu velké nebo malé, určitá ne-rovnováha je přítomná, kdykoli je funkcionální závislost mezi lidmi. Moc je strukturální charakteristika každého lidského vztahu. (“Power is not an amulet possessed by one person and not by another; it is a structural characteristic of human relationships – of *all* human relationships“, Elias, 1978:74.)⁹⁰

Další základní tvrzení se týká toho, že ne-rovnováha mocenských šancí ve vztazích vzájemné závislosti není konstantou, ale mění se v čase. Lidským vztahům, které se řídí nějakými pravidly, neporozumíme, když přistoupíme na zamlčený předpoklad, že tato pravidla tu byla vždycky. Neumíme pak popsat, jak se to stalo, že zápasy, které se odehrávaly bez pravidel, se transformovaly na hrané v rámci pravidel. Na modelovém „prvotním zápasu“ ukazuje Elias, jak se to událo a co to bylo, co se postupně stávalo sociálně regulovaným, jak se tvořily sociální normy a pravidla. Podle silné sociální tradice, jak říká Elias (75), normy jsou identifikovány se strukturou. A na prvotním zápasu chce ukázat, že vztahy mezi lidmi mohou být strukturované i při neexistenci pravidel, kterými by se měly, ta hra, řídit. I situace, která se jeví zúčastněným jako vrchol zmatku, je součástí sociálního řádu. Není důvod, proč by takové historické nepořádky a zmatky jako války, rebelie, masakry a zápasy o moc jakéhokoli druhu nemohly být vysvětleny. Ostatně to je úkolem sociologie ve skutečnosti, připomíná. Rozdíly mezi řádem a zmatkem jsou pro lidi do nich zatažené významné. Ale v sociologii jsou neoddělitelné a mají stejnou důležitost.

⁹⁰ Toto je základní tvrzení, které je třeba si dobře uvědomit a v každodennosti svých vlastních sítí vztahů vzájemné závislosti s ostatními si je připomínat.

Prvotní zápas (Primal Contest), model zápasu bez pravidel představuje dva kmeny⁹¹ na jednom území, kde už není dost potravy pro oba a začnou si překážet. Vytvoří se mezi nimi nepřátelství z toho nedostatku pramenící. Každý z nich musí uvažovat, co udělá druhý v této situaci nepřátelství, s cílem obhájit život. Aby měl kmen úspěch, musí brát v úvahu kmen druhý a odhadovat, co může sám, co udělá druhý kmen. Musí poměřovat svou představu o tom, co má k dispozici druhý kmen, s tím, co má k dispozici v soupeření o potravu sám.⁹² Problémy, které zahrnuje prvotní zápas, fabuluje Elias takto: Podaří se skupině zkušenějších, urostlých, silnějších, ale pomalejších lidí (A) vylákat z bezpečí tábora lidi té druhé skupiny (B), méně zkušených, menších, ale čipernějších, a zabít aspoň několik jejich žen a dětí? Podaří se této druhé skupině (B) dohnat nadávkami lidi ze skupiny první (A) k takové zuřivosti, že je budou bezhlavě pronásledovat a padnou jim do pasti? Vysílí se navzájem a zničí natolik, že už se žádná (ani A ani B) nevzpamatuje? I v tomto případě vzájemné závislosti mezi dvěma nepřáteli zaklesnutými v boji na život a na smrt se jedná o proces vzájemného proplétání (process of interweaving). I když je to proces bez pravidel, je to proces s jasnou strukturou a může být analyzován.

Na dalších stránkách kapitoly o herních modelech následují modely her s normami (models of interweaving processes with norms). Model hry dvou, hry mnoha osob na jediné úrovni, hry mnoha osob na několika úrovních, dvouúrovňový model oligarchického typu a dvouúrovňový model demokratického typu. Na vyjmenované řadě těchto modelů je patrné, že se jedná o modely s narůstajícím počtem hráčů a narůstající komplexností vzájemné závislosti a současně s klesajícími rozdíly síly hráčů v průběhu hry. Modely názorně dokládají závěr, vůbec ne samozřejmý: že čím je relativně rovnější poměr moci mezi velkým počtem lidí a skupin,⁹³ tím je pravděpodobnější, že výsledek procesu bude něco, co žádná jednotlivá osoba nebo skupina ani neplánovala, ani nezamýšlela. J. Goudsblom (1977:149, citováno podle Mennell, Goudsblom 1998:23) doplňuje: včera nezamýšlené sociální důsledky jsou dnešními nezamýšlenými okolnostmi zamýšleného lidského jednání.

Věnujme ještě pár slov oligarchickému typu dvouúrovňového modelu. Hráči jsou ve vzájemné závislosti, ale nehraje přímo každý s každým. Tuto funkci – hrát přímo s každým – přebírají zvláštní funkcionáři (functionaries), kteří koordinují hru; mohou to být poslanci, vůdci, vláda, královský dvůr, monopolní elita nebo úzký elitní kroužek. Spolu formují užší skupinu hráčů druhé úrovně. Na druhé úrovni hraje každý s každým, ale jsou nějakým způsobem vázáni k mase hráčů, kteří tvoří první úroveň. Když nebude první úroveň, nebude ani druhá. Obě úrovně jsou na sobě závislé a mají vůči sobě reciproční mocenské šance, které odpovídají jejich vzájemné závislosti. Rozdíly moci mezi první a druhou úrovní jsou velké, ve prospěch druhé úrovně. Hráči na druhé úrovni mohou ovlivňovat přístup ke hře, mají dobrou představu o figuraci hry a hráčů, hra je pro ně víceméně průhledná. Ale je to iluze hráčů druhé úrovně. Mít vhled do komplexní a komplikované několikaúrovňové hry potřebuje už vědecký výzkum – systematické, citově málo angažované zkoumání. To je zase možné jenom tehdy, až si lidé uvědomí, že je hra pro ně neprůhledná. Jenom čás-

⁹¹ Eliasův termín je do angličtiny přeložen jako tribe. Vzhledem k dalšímu textu tomu rozumíme tak, že má na mysli kmeny jako skupiny lidí spřízněné rodem, které kdesi na úsvitu lidského věku obývají totéž území; nikoli rody (jako rod Habsburků např.) ani klany (jako klan Kennedyů); ale zase to nejsou domorodé kmeny ze slovníku současné antropologie (jako např. kmen Kwakiutlů).

⁹² Žádný kmen není reprezentován koncepty jako pravidlo, norma, ideální typ, což, jak říká Elias (str. 80), poukazuje k tomu, že tyto koncepty jsou dílem intelektuálních procesů.

⁹³ Tento proces nazývá Elias funkcionální demokratizací (functional democratization).

tečně je to možné v dynasticko aristokratických společnostech, které korespondují s popisovaným oligarchickým modelem dvou úrovní. Hráči druhé úrovně vidí hru ne jako proces, ale jako řadu individuálních akcí, jako řadu akcí jednotlivců. Dvouúrovňová hra je ovšem tak komplexní figurací, že už žádný hráč s jakkoli velkou dominancí nemůže řídit hru podle svých přání a cílů. Jsou tady aliance a nepřátelství, kooperace a rivalita na různých úrovních. Nepřátelé na jedné úrovni mohou být v alianci na druhé úrovni. V tomto modelu se dají rozlišit až 4 typy ne-rovnováhy moci: balance mezi hráči na druhé úrovni, mezi hráči první a druhé úrovně, mezi skupinami hráčů na první úrovni a ještě ve skupinách na první úrovni. Závěrem: V dvouúrovňovém modelu oligarchického typu je rovnováha moci posunuta ve prospěch druhé úrovně a je neproporcionální, neelastická a stabilní. Úzký kroužek hráčů na druhé úrovni je ve své síle mohutně nadřazen širokému okruhu hráčů první úrovně. Avšak vzájemná závislost klade na všechny hráče nějaké omezení a žádný, ani ten nejsilnější na druhé úrovni, nemá úplnou kontrolu nad hrou. Historické deskripce takových společností se často zabývají malou skupinou hráčů z horní úrovně mnohoúrovňové společnosti. V těchto deskripcích to pak často vypadá tak, jakoby jednotlivec jednal sám o sobě, jako by byl v pozici vřekontrolujícího hráče. Ale i ten na nejvyšší úrovni, dovozuje Elias (88), musí respektovat přinejmenším mocenské šance hráčů svojí úrovně. Výše uvedené typy ne-rovnováhy (balance) dovolují mnoho konstelací, které povážlivě limitují možnosti kontroly hry i tím nejsilnějším a za určité konstelace mocenských šancí dovolují zpochybnit, uvést v potaz mocenské šance druhé úrovně.⁹⁴

3. Proces radikální transformace společnosti⁹⁵

Společnosti oligarchicky řízené dědičně privilegovanou třídou se transformovaly na společnosti řízené odvolatelnými reprezentanty masových politických stran. Tento posun ve vnitřní rovnováze moci (uvnitř státu) je symptomatický pro celkovou transformaci společností většiny evropských zemí; patří mezi společné rysy jejich rozvoje v 19. a 20. století (cit.: 65 a dále). Vládní pozice začaly být obsazovány víc a víc reprezentanty politických stran – masových organizací, které zaujaly místo úzké vrstvy elit, odlišující se zděděným majetkem nebo zděděnými privilegii. V současnosti zaujímají politické strany tak běžné místo v našem společenském životě, říká Elias, že ve vědeckých studiích nám stačí popsat jejich institucionální zevnějšek. Nevěnujeme se už tomu, abychom vysvětlili, proč ve všech těchto společnostech byla oligarchická vláda malé privilegované skupiny dynasticko-vojenko agrárních skupin jaksi přepuštěna dříve nebo později oligarchické vládě stran, ať už to byl režim jedné strany nebo více stran. Elias si klade otázku: Co to bylo za změny ve struktuře těchto společností, které zapříčinily úpadek moci dřívějších vládnoucích tříd a pozvedly sociální dědice těch, kteří byli dříve jenom obyčejným stádem? Pokud jde o historii, jsou všechny detaily dost známé, avšak za tyto detaily lidé nevidí dost jasně. „Nemohou přijmout široký společný směr transformace uvnitř funkcionálních vazeb a figurací, které lidé spolu tvoří. Pak ani nemohou vidět sociologický problém ve společném směru vývoje mnoha státních společenství (state-society). Historie států je v mnoha ohledech různá“

⁹⁴ Zdá se, že model oligarchického vládnutí bude k užtku při rekonstrukci konců komunistického vládnutí. Už z dvouúrovňového modelu vyplývá, že žádný hráč nemůže kontrolovat ostatní a navíc, nemůže určovat vývoj hry, vývoj herního procesu, nemůže dirigovat hru ke svým vlastním cílům a přáním, ať je jimi cokoli.

⁹⁵ Z kapitoly *The Sociologist as Destroyer of Myths* (Elias 1978:51–70).

norodá. Jak to, že ne-rovnováha moci uvnitř každé z těchto zemí se posunula tím samým směrem?“ Odpověď leží v rekonstrukci redukce rozdílů moci v několika typech ne-rovnováhy mnohaúrovňové společnosti⁹⁶.

Redukce rozdílů moci mezi vládou a ovládanými

Rozšíření volebního práva bylo nejjasnějším a nejzřejmějším institucionálním vyjádřením redukce rozdílů moci (power differentials). Ale není to tak, že by volební právo a jeho rozšíření byly příčinou redistribuce moci ve státě ve prospěch širších vrstev. Zákon o volebním právu byl jenom institucionální manifestací oné redistribuce, která se už latentně odehrála. V předcházejících stoletích byl přístup k centrálnímu monopolu ve státě⁹⁷ a k vlivu na obsazování vládních pozic omezen na malou skupinu ať rodových nebo dynastických elit. „Avšak změny v textuře lidských vztahů, které se objevily v každé z rozvinutějších zemí v 19. a 20. století, byly takové, že žádná část společnosti (section of society) nezůstala jednoduše relativně pasivním objektem dominance, objektem ovládnutí jinou částí společnosti. Žádná nezůstala úplně bez institucionálních kanálů, skrze něž mohla vykonávat tlak – přímo nebo nepřímo – na vládu a někdy dokonce ovlivnit jmenování do vládního úřadu. Objevení se politických stran v 19. a 20. století je jednoduše manifestací této omezené redukce rozdílů moci mezi vládou a ovládanými“ (66).⁹⁸ Ten posun v ne-rovnováze moci, nebo redukce rozdílů moci, byl malý, ale dost velký na to, aby se vláda musela legitimovat svým poddaným „skrze neosobní principy a ideály, ohledně uspořádání společnosti“. Museli nabízet své vlastní idealistické programy na sociální reorganizaci společnosti, aby získali své následovníky a spolupřerce. A tak se pokoušeli ovládnout masu plány na zlepšení životních podmínek. Toto všechno jsou charakteristické symptomy relativní změny v distribuci moci mezi řídicími, vládnoucími a řízenými, ovládanými (rulers and ruled).

Redukce rozdílů moci mezi různými vrstvami

V průběhu století se zmenšily rozdíly moci nejenom mezi vládnoucími a ovládanými, ale i mezi jednotlivými společenskými vrstvami. V minulých stoletích byli vlastníci půdy daleko méně závislí na svých rolnících a generálové na svých žoldnících, než je dnes průmyslník závislý na svých dělnících nebo úředník na svých podřízených. Pro převážnou část populace, která bývala prakticky bezmocná, to znamená zvýšení jejich relativního potenciálu moci. Elias připomíná, že v průběhu všeobecné společenské transformace („obvykle nazývané podle jejího jednoho aspektu industrializace“) došlo ke zmenšení rozdílů moci mezi všemi vrstvami a skupinami. Ukazuje to, jak v průběhu sociální diferenciaci a komplementární integraci určité sociální skupiny ztratí některé své funkce, někdy i všechny; důsledkem toho je redukce mocenského potenciálu (power potentials) mezi různými skupinami, dál a dál až k redukci potenciálu moci mezi muži a ženami, rodiči a dětmi. O tomto trendu se mluví jako o funkcionální demokratizaci (zmíněné již výše).

⁹⁶ Odkazují na dvouúrovňový model oligarchického typu v předcházejícím odstavci.

⁹⁷ Monopol moci ve státě definuje Elias jako centralizovaný monopol násilí a výběru daní (violence and taxation).

⁹⁸ Zdá se mi, že hledání těch změn v textuře lidských vztahů může vyústit do porozumění procesu redukce rozdílů moci. Pokud jde o náš současný výzkum: evidentně aspoň od 77. roku představovala ta léta „redukci rozdílů moci“ mezi komunistickou stranou a obyčejným lidem. Snad jde právě o to, hledat a najít takové přesvědčivé manifestace redukce moci v různých úsecích společenského života.

Transformace všech sociálních vztahů ve směru vyššího stupně reciprocity, mnohostranné závislosti a kontroly

Středem celé této sociální transformace („obvykle nazývané podle jejího jednoho aspektu industrializace“, jak říká Elias) byly impulzy k růstu specializace a diferenciaci sociálních činností. V korespondenci s tím byly impulzy k větší integraci specializovaných aktivit. I tady podle Eliase věnují sociologové pozornost jenom institucionálnímu povrchu a ne celé sociální struktuře. A tak, když mluví (oni sociologové) o pluralistické společnosti, mají na mysli strukturální uspořádání institucí podřízených seberegulaci nebo vládní kontrole. Ale toto je opět jenom institucionální manifestací změn, které spočívají v redukci rozdílů moci mezi skupinami, jednotlivci, v průběhu transformace. Jak se specializují funkce těchto subjektů, roste i jejich funkcionální závislost jednoho na druhém. Řetězce vzájemných závislostí jsou diferencovanější a stávají se delší. Současně s tím se stávají méně průhledné pro každý jednotlivý subjekt a méně kontrolovatelné.

Sociální vědy a sociální ideály jako nástroje orientace, když se sociální vazby stávají relativně neprůhledné a roste vědomí této neprůhlednosti

Neprůhlednost sociálních sítí pro lidi, kteří je formují, je charakteristikou sítí v každém stupni jejich vývoje; neprůhlednost je důsledkem vzájemné závislosti a kontroly. Jenom v určité fázi vývoje si lidé tuto neprůhlednost uvědomí a v důsledku si uvědomí i svou nejistotu jako společnosti. Strukturálními charakteristikami této fáze jsou funkcionální demokratizace, zmenšování rozdílů moci a vývoj k méně nerovné distribuci mocenských šancí. S rostoucí diferenciací a specializací všech sociálních činností roste závislost každé osoby, každé skupiny na mnoha a více jiných skupinách. Lidé zažívají zvětšující se neprůhlednost rostoucí komplexity lidského proplétání (interweaving). Zjišťují, že možnost kterékoli osoby, jakkoli nominálně může být mocná, udělat rozhodnutí sám o sobě, je potlačena. Jsou svědky toho, jak se rozhoduje v ustavičném usilování a boji o moc mezi mnoha lidmi a skupinami, což se někdy odehrává v rámci pravidel, někdy ne. Uvědomili si, že vysvětlení sociálních procesů jako důsledků aktivit jednotlivých lidí je neadekvátní, že je potřebný nějaký neosobní způsob myšlení, který dovolí porozumět neprůhledným sociálním procesům. Našla se dvě řešení. Vědecká metoda pro jednu část společnosti. „Jiní se orientují v relativně neprůhledné sociální situaci pomocí relativně neosobních a emotivně zatížených systémů věr a ideálů (social belief systems and ideals)“. Tyto jsou více uspokojující než věda, protože obvykle slibují okamžitou nápravu všech sociálních nedostatků a strádání nebo úplné blaho v blízké budoucnosti.

Tyto dvě intelektuální orientace, vědecká a ideologická, se obvykle vyvíjejí v blízkosti jedné ke druhé a o rozdílů mezi nimi lze vést dlouhé disputace. Elias uzavírá (70): Vývoj společnosti zůstává stále neprůhledný (opaque) a mimo naše schopnosti kontroly. Dříve nebo později se musíme vědomě rozhodnout, který z těchto dvou typů orientace, vědecký nebo ten založený na předjatých (preconceived) sociálních vírách, bude úspěšnější v objasnění těch neprůhledných sociálních procesů a v jejich podřízení kontrole.“⁹⁹

⁹⁹ To je zvláštní úkol! Můžeme se vědomě rozhodnout pro vědu nebo ideologii? Snad každý sám za sebe. Ale spíš zůstane i tady situace vzájemně se prostupujících obou orientací jak u jednotlivé osoby, tak ve skupinách osob, ve společnosti. Možná jde i tady o převahu jedné nebo druhé orientace u lidí a ochotu nasadit nějaké, pravděpodobně i velké úsilí na obhajobu a prosazení jedné nebo druhé orientace. Dala by se sestavit celá paleta situací, v nichž se reprodukuje, obhajuje, prosazuje jedna z orientací, jaké nástroje se používají; a ukázat takové situace již historické a jak to dopadlo. Např. „konec samosprávy v Čechách v letech 1945–1948.“

4. Rozpad státního monopolu násilí ve Výmarské republice

Tuto studii publikovanou v rozsáhlém díle *Germans* (Elias 1996:150–160) začíná Elias rekapitulací situace v Německu v roce 1918. Aristokracie vládnoucí do té doby v Německu, která představovala především agrární vrstvu, odvozovala svou moc a legitimovala ji vojenskými úspěchy. Svou privilegovanost ztrácela tak, jak pokračovala industrializace v Evropě a také v Německu. Tento proces dovršila prohraná válka a posléze císařova abdikace. Elias upozorňuje na jednu výjimku: i přes prohranou válku zůstala pozice aristokracie v armádě neotřesená. Horní střední třída byla tímto výsledkem katapultována do pozice vyšší třídy. Pozice, kterou si musela francouzská střední třída vydobýt revolucí – zbavit aristokracii privilegií a politické svrchovanosti násilím – spadla německé střední třídě do klína v důsledku prohrané války, povstání dělníků a vojáků a zmizením trůnu. Zisk střední třídy byl vyvažován na druhé straně šancemi, které získávalo organizované dělnictvo rozkladem absolutismu a zavedením opravdového parlamentarismu, tzn. tím, že pozice v politickém systému závisela na volbách.

Kdyby byla dělnická třída organizačně sjednocená, bývala by mohla získat převahu a dlouhodobě svrchovanou pozici v rámci parlamentních pravidel.¹⁰⁰ Ale stalo se, že organizovaná dělnická třída se v Evropě rozdělila na dvě části. Je to nezamýšlený důsledek revoluce v Rusku v roce 1917 (dále VŘSR). Jedna část dělnických organizací chtěla bez násilí dosáhnout takové organizace společnosti, která bude sloužit zájmům dělnické třídy; druhá část toho chtěla dosáhnout revolucí, podle vzoru SSSR. Tento rozpad organizované dělnické třídy a jejích sympatizantů na nacionalisty a rusofily, zkráceně řečeno, měl dalekosáhlé důsledky: rozdělení znamenalo redukcí potenciálu moci, kterým dělnická třída tentokrát disponovala; protože organizovaná jednota dělnické třídy je pro její podíl na moci důležitější, než organizovaná jednota střední třídy pro její podíl.

Stát, jak již víme, představuje centralizovaný monopol násilí a výběru daní. Pro situaci, kdy je mimostátní násilí (*extra-state violence*) – násilí organizované něčím nebo někým mimo stát – využito k převzetí onoho základního monopolu, se používá název revoluce, jak říká Elias. Nechce analyzovat, jestli by se carský režim položil bez mimostátního násilí, ale ruská revoluce měla dalekosáhlé důsledky: byla současně modelem a můrou, hrůzou, strašákem. Příklad násilné ruské revoluce ukázal, že použití mimostátního násilí je efektivním nástrojem zbavení vládnoucí třídy moci a převzetí centralizovaného státního monopolu síly a daní. Jako model a jako hrozba ovlivnila ruská revoluce celé století. Stala se dominantním modelem akce ve 20. století.¹⁰¹

Mezi Francouzskou revolucí a VŘSR je důležitý rozdíl. Podle Eliase spočívá v tom, že ideály Francouzské revoluce nejsou vázány na víru, že jejich realizace vyžaduje násilí; a ani neexistuje teoretická báze pro takovou realizaci založená v autoritativních knihách. U ruské revoluce je naopak: víra v násilí a existuje teoretická báze v autoritativních knihách. Určitě, říká Elias, na počátku je třídní stratifikace industrializujících se zemí s jejich často velmi institucionalizovanou a nerovnou distribucí moci. Ale především tu bylo něko-

¹⁰⁰ Konzultování historie dělnického hnutí v Československu by jistě přineslo nové a zajímavé výsledky, pokud jde o postavení, úlohu a jednání komunistické strany mezi válkami.

¹⁰¹ Nelze nepřipomenout v této souvislosti ozbrojené lidové milice v roce 1948. A jistě by stálo za to, analyzovat jejich vznik a úlohu právě z tohoto pohledu.

lik knih vysokého intelektuálního kalibru, které sloužily ke standardizaci a rozšíření této víry. V díle Marxe a Engelse bylo dosažení rovnosti a humanity teoreticky úzce svázáno s užitím mimostátní moci. Ve Francouzské revoluci bylo užití moci spontánní a neplánované. Po VŘSR se stalo mimostátní násilí integrální částí plánů slabších skupin ve společnosti, skupin outsiderů. Navíc, vůdcové nové mohutné říše (SSSR) podporovali nyní rozšiřování těchto ideí do dalších zemí.

Rusofilní skupiny mimo SSSR, které se orientovaly na dělnickou třídu a inteligenci střední třídy, hledaly realizaci svých ideálů v poslední instanci pomocí mimostátního násilí. Tyto skupiny se postavily proti jiným skupinám, které se v obavě, aby rusofilní skupiny nezískaly státní monopol, začaly bránit vlastním mimostátním násilím. Elias popisuje jeden mechanismus, o němž si myslí, že se mu málo rozumí: když jedna skupina (A) chce použít násilí proti druhé skupině (B), s velkou pravděpodobností ta druhá skupina (B) použije násilí proti první skupině (A), hned, jak se naskytne sebemenší příležitost; toto násilí skupiny B proti skupině A podnítl zvýšené násilí skupiny A proti skupině B; tak začne koloběh eskalace násilí jedné skupiny proti druhé a vice versa, roztočí se začarovaný kruh násilí (double-bind process).

Od VŘSR se mnoho zemí na světě, pravděpodobně každá země podle Eliase, ocitlo v začarovaném kruhu tohoto mechanismu. Fakt, že užití mimostátního násilí prokázalo svoji hodnotu proti násilí státu, podnítl podobný proces v celém světě. A prvním příkladem bylo Německo. Ve srovnání s Ruskem to byla země industrializovanější, urbanizovanější, se vzdělanějším obyvatelstvem a řadou dalších aspektů modernizačního procesu. Podobně i dělnická třída v Německu byla organizovanější a politicky vzdělanější. Po prohrané válce se její podíl na moci nepochybně zvětšil. Kruhy střední třídy měly důvod se obávat následování ruského příkladu. Obavy jenom vzrostly po VŘSR s jejím násilným vyvlastněním, těsnou souvislostí s vojenskou porážkou carského režimu. U středních tříd došlo k podobnému rozdělení jako u organizací dělnických. Byly tu skupiny, které spojily své cíle s existujícím státním monopolem; pod jeho ochranou a uvnitř jeho pravidel hodlaly provozovat své zájmy. Byly tady jiné skupiny, které volaly po mimostátním násilí zvláště proti dělnickým organizacím, ale i proti státu, který jim dal legitimaci. Zatímco dělnické organizace pro- a proti násilí spolu vedly zuřivé spory a potyčky, mezi analogickými organizacemi střední třídy došlo k otevřenému nebo tichému souhlasu. Vyústil v podporu organizací orientovaných na násilí. Vysoké hodnocení fyzické síly, které mělo tradici v některých sektorech střední třídy, se posílilo. Stejně jako tomu bylo v souvislosti s VŘSR, tak i tady se stala vědomá manipulace s hrozbou a násilím promyšlenou zbraní v boji třídních organizací. Byl nastartován proces, v jehož průběhu hrozba násilí komunistických skupin vyprovokovala a posílila podobnou hrozbu ze strany fašistických skupin, což naopak zvyšovalo hrozby a násilí ze strany komunistických skupin atd. a vice versa. Elias nazývá takovýto proces *double-bind* a jde o začarovaný kruh posilujících se efektů, v tomto případě použití násilí ze dvou protivných stran. A tento proces se stal podle Eliase permanentním rysem mnoha zemí Evropy a i jinde.

Do jaké míry *double-bind* proces narušil státní monopol síly, záleželo na síle a stabilitě centrální moci, zvláště na stabilitě a efektivitě prostředků té centrální síly samé a také na stabilitě a rozvoji národního hospodářství. Situace Německa v tomto ohledu byla po válce velmi špatná a centrální moc nedokázala v žádném případě zastavit rozklad státního monopolu síly. Elias rozebírá další okolnosti rozkladu státního monopolu síly, včetně ekonomické krize v roce 1929. Končí studii: „Ekonomická krize prohlubovaná politickou krizí roz-

dmychávala násilné politické střety a naopak, jedno posilovalo druhé. Na konci svého období byla Výmarská republika ochromena slabostí monopolu síly a cílevědomým vykořisťením této slabosti organizacemi střední třídy. Těmto organizacím se při nedostatku parlamentní tradice zdálo, že jsou republikou s parlamentním režimem diskriminovány, a tudíž byly odhodlány jej zničit. A tak se i stalo.

Závěrem

Uzavřeme tento text rekapitulací toho, co Eliasovo dílo představuje v sociologii. Paradigma? Paradigma.

Vědecké paradigma je podle Thomase Kühna takovým souborem tezí, které

- ❑ nabízejí řešení některých základních problémů oboru
- ❑ nechávají řadu specifických problémů neřešených
- ❑ přinášejí návody, jak lze tyto specifické problémy řešit.

J. Goudsblom v předmluvě k Bibliografii figurativní sociologie (Krakendonk 1990) uvažuje, jak je Eliasovo dílo paradigmatickým. Podle něho dává Elias k dispozici elegantní a konzistentní řešení přetrvávajících problémů konceptualizace v sociologii. Jde o problémy, jak se vypořádat se vztahy mezi jednotlivcem a společností, mezi změnou a strukturou, mezi cílenou akcí a nezamýšlenými důsledky. Konec 60., začátek 70. let minulého století, to byla doba velké turbulence ve společenských vědách, říká Goudsblom v citované předmluvě. Diskutovalo se o paradigmatu sociologie, strukturální funkcionalismus stejně jako techniky surveys se považovaly za neuspokojivé, studenti právě objevili Frankfurtskou školu a další odrůdy marxismu; mladí byli přitahováni symbolickým interakcionismem a etnometodologií. Elias tady byl ústřední postavou, neboť jeho práce se zabývaly věcmi, které si teď kdekdo uvědomoval: měnící se kódy chování a morálky a jejich spojitost s posuny v rovnováze moci („changing codes of behaviour and morality and their connection with shifts in power balance“, citovaná předmluva).

Podle Roberta van Kriekena Elias nabízí zvláštní paradigma sociologického myšlení, které oponuje strukturálně-funkcionalistickým i metodologicko-individualistickým tendencím v sociologii, ale jiným způsobem, než to dělá marxistická nebo neo-marxistická kritika, nebo poststrukturalisté či postmodernisté. Rozvinul zvláštní koncept pro analýzu sociálního života, o němž doufá, že překročí některá dilemata v sociologii. Zvláště dilema jednání a struktura, konflikt a konsensus, a jednotlivec a společnost. Krieken uvádí pět principů Eliasovy sociologie:

1. *intentional action of human beings and unplanned results of their combination*. Společnost je složená z lidských bytostí, které dělají záměrné akce, jejich chování směřuje k určitému cíli; ale společný výsledek těchto akcí je často neplánovaný, nezáměrný.

2. *interdependency of human individuals*. Lidským individuům se dá rozumět jenom v jejich vzájemné závislosti, jenom jako částem sítí sociálních vztahů, ..., figurací. Důležitým podpůrným principem zde je to, že studium procesů sociálního rozvoje a transformace – sociogeneze – musí být vázáno na psychogenezi – procesy psychologického rozvoje a transformace, změny osobnostních struktur nebo habitusů, které doprovázejí a jsou součástí sociálních změn.

3. *relations rather than states*. Lidskému společenskému životu má být rozuměno jako relacím spíše než stavům. Např. moc není něco, co lidé mají, ale je atributem vztahu,

v němž se stále mění rovnováha, poměr moci mezi jednotlivci nebo sociálními útvary (ever-changing balance or ratios of power between individuals and social units).

4. *long-term processes of development and change rather than timeless states, conditions*. Lidské společnosti mohou být pochopeny jenom v jejich vývoji, jenom jako dlouhodobé procesy.

5. *involvement and detachment*. Sociologické myšlení se pohybuje trvale mezi sociálním a emotivním vtažením (involvement) do předmětu studia a nadhledem, odtažitostí od něj (detachment).

Touto rekapitulací uzavírám text, jehož jedním cílem je také probudit zájem o důležité věci, kterými se Eliasova práce zabývá a které jak v 60. letech minulého století, tak v první dekádě tohoto století zůstávají důležitými a stále ne úplně srozumitelnými.

Poděkování: sepsání tohoto textu umožnil krátký pobyt v amsterodamských knihovnách v prosinci 2002, v rámci grantů GA ČR 403/01/1564 a 403/00/1713.

Literatura

- Abram de Swaan, 2001. *Human Societies: An Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Elias, Norbert: *On Civilization, Power and Knowledge. Selected writings*, edited and with an Introduction by Mennell, S. and J., Goudsblom. 1998. Chicago: University of Chicago Press.
- Elias, N. 1978. *What is sociology?*. London: Hutchinson.
- Elias, N. 2000. *The Civilizing Process*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, N. 1996. *The Germans*. Cambridge: Polity Press.
- Goudsblom, J. 1977. *Sociology in the Balance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Mennell, S. 1989. *Norbert Elias: Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Basil Blackwell.
- Krakendonk, W. H. 1990. *Bibliography of Figurational Sociology in the Netherlands. Sociogenetic and Psychogenetic Studies*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Krieken, Robert van, 1998. *Norbert Elias*. London: Routledge.
- Mennell, S and J. Goudsblom, 1998. Introduction. In Elias, Norbert: *On Civilization, Power and Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Šubrt, Jiří, 1996. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: UK, Karolinum.

Vláda v budovatelském a ústavním zřízení (teoretická hypotéza)

Jiří Kabele

Téma komunistické vlády

Budovatelská zřízení¹⁰² budou v tomto článku chápána jako alternativní vůči ústavním. Pojmem *zřízení* budeme v této práci vždy rozumět uskutečňovaná pojetí společenského uspořádání (řádu). Mezi uskutečňovaným uspořádáním společnosti (zřízením) a v proměnách se uskutečňujícím uspořádáním společnosti – dále *režimem* – je vždy rozdíl. Podoba budovatelských zřízení a režimů nebude čtenáři z východní Evropy nijak neznámá. Stejně tak snadno čtenář zjistí, že předkládané alternativy, budovatelské a ústavní zřízení jen nahrazují dobře známé: socialismus versus kapitalismus, totalitní /autoritářské/ versus demokratické režimy, tržní versus centrálně řízené ekonomiky apod.¹⁰³ Nové je – jak doufáme – jasné rozlišení mezi uskutečňovaným zřízením a uskutečňujícím se režimem. Umožňuje předvést – zde ovšem jen částečně – „odvození“¹⁰⁴ alternativních zřízení z principu herní koordinace, konkrétně z určitého pojetí role vlastnění a vládnutí ve společnostech stávících na pojetí proměnlivého řádu.¹⁰⁵ Protože se jedná o povytce teoretický model¹⁰⁶, je přiměřeně přenositelný z úrovně státu na úroveň formálních organizací, jejichž statusy a řády tvoří jejich kvaziústavu.¹⁰⁷ Znamená to, že v lůně ústavních režimů můžeme nacházet „budovatelské“ organizace a vice versa.

Soustředíme se v tomto pojednání více na budovatelská zřízení¹⁰⁸ a v nich na otázku uplatňování sociálních hierarchií jako nástroje ovládnutí společnosti v rámci sociálního konstruování paralelní nadřazené moci komunistické strany. Viditelná moc „strany a vlády“ se po listopadu 1989 zhroutila v několika týdnech. Sociální hierarchie se svými typickými způsoby rozhodování a garancemi jistot vykazují dodnes naopak velkou setrvačnost

¹⁰² Pojem *zřízení* si zde půjčujeme ze socialistické ústavy z roku 1960. Hned po oddílu Prohlášení zde následuje první hlava Společenské zřízení. Slouží k tomu, aby ústava deklarovala svůj socialistický charakter, a tím se distancovala od buržoazních společenských zřízení.

¹⁰³ Aron: *Demokracie a totalitarismus*. 1993; Linz: *Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Re-equilibration*. 1974; Marx: *Kapitál*. 1954; Popper: *The Open Society and Its Enemies*. 1950; Dahl: *Demokracie a její kritici*. 1995; Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*. 1942; Berger: *The Capitalist Revolution*. 1986; Arendt: *Totalitarismus I-III*. 1995; Friedrich and Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. 1956; Carr: *The Soviet Impact on the Western World*. 1949; Przeworski: *Some problems in the Study of the Transition to Democracy*. 1991

¹⁰⁴ Detailněji bude toto odvození provedeno až v připravované monografii Kabele: *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. 2003

¹⁰⁵ Společnosti, které rozumějí svému řádu jako proměnlivému a neustále se rozvíjejícímu, budeme v této práci nazývat *novosvětskými*. Liší se od *starosvětských* společností stávících na pojetí jednou pro vždy daného a transcendentně ukotveného řádu. V pozadí uvedené opozice je dobře známá, jen posunutě a vyhraněněji chápána dichotomie tradiční a moderní společnosti, jak bude zřejmé i z dalšího výkladu. Kabele: *Vlastní princip pohybu II: Pokušení vyvolenosti a bytostný princip pohybu*. 2000

¹⁰⁶ Z čistě teoretického hlediska, které se zabývá „sehratelností“ uskutečňujících se režimů, se jedná o rovnocenné alternativy. Jestliže z mého textu je na mnoha místech zřejmé, že ústavní zřízení považují za hodné usilování, je to dáno tím, že striktně neutrální popis by činil pojednání ještě abstraktnějším a pro čtenáře hůře stravitelným, než již takto je.

¹⁰⁷ Viz Kabele: *Přerody. Principy sociálního konstruování*. 1998, s. 220.

¹⁰⁸ Viz např. Kabele: *Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: příklad soudnictví*. 2001

i schopnost adaptovat se na nové poměry. Přes „snadné“ zhroucení komunistické vlády¹⁰⁹ budeme pohlížet na režim československého reálného socialismu i jeho zřízení jako na poměrně úspěšné formy organizování. Navzdory své velmi sporné efektivitě tento režim koloval teprve tehdy, když ztratil garancie Sovětského svazu a ostatní opěrné body v sousedních socialistických zemích.

Předkládaná teoretická hypotéza budovatelského zřízení teoreticky domýšlí nálezy víceletého heuristického vyšetřování československých přerodů: socialistického a zejména kapitalistického.¹¹⁰ Vztahuje se ovšem spíše k vládnutí v normalizovaném reálném socialismu osmdesátých let, kdy revoluční mýtus povytce ztratil transcendentní úběžník v komunismu a státní teror nebyl veřejný. Zde pro vykázanost¹¹¹ vedoucí úlohy strany začal mít klíčový význam „trade off“ výhod za loajalitu. Jednalo se o „férovou“ smlouvu, která každému v zásadě velkoryse umožňovala, aby vstoupil do KSČ, a stal se tak součástí vládnoucí elity, jestliže bude dodržovat stranickou disciplínu. Každý také mohl, jestliže byl loajální vůči zřízení, těžit z univerzálních socialistických vymožeností, spočívajících v oficiálních i neoficiálních podílech na přerodělovacích procesech a možnostech účastnit se šedé ekonomiky.

Předkládaný teoretický model komunistického vládnutí vychází z duálního sociálního konstruktivismu.¹¹² Tento teoretický směr nás v daném případě zavazuje promýšlet, jaké konstelace okolností vázaných na instituce a příběhy musejí nastávat, aby všichni zúčastnění hráči měli možnost i dostatečný důvod inscenovat komunistické vládnutí v empiricky zjišťovaných podobách. Duální sociální konstruktivismus vychází ze zdánlivě triviálního principu herní koordinace: Lidské světy jsou sociálně konstruovány individuálními a kolektivními osobami, které díky svým koordinačně pružným myslím schopným přenášet se do myslí druhých získávají hodnotná porozumění. Vidí, vědí či věří s dostatečnou určitostí – mají za vykázané či alespoň vykazatelné (accountable) –, co pro ně danosti dění dopředně, ale i zpětně znamenají v podobě svých manévrovacích prostorů jednání. Proto se mohou poměrně kompetentně rozhodovat a jednat, účastnit se řádu rodícího se z herní koordinace jejich jednání.

Osoby se přitom rozhodují v souladu s oceněním nákladů příležitostí a koordinačních nákladů jednotlivých scénářů jednání. Náklady příležitostí jsou spojeny s využíváním manévrovacích prostorů, jak je to známo z ekonomie či teorie racionální volby: osoby zde „obětují“ nezvolené alternativy jednání ve jménu svých silnějších zájmů. Koordinační náklady jsou známé v institucionální ekonomii jako transakční. V naší teorii jsou svázány se spravováním manévrovacích prostorů. Ocenění těchto nákladů je spojeno s „obětí“ současného manévrovacího prostoru za manévrovací prostor nabízející se osobě po provedení

¹⁰⁹ *Vládu* či *vládnutí* zde ovšem definujeme oproti běžnému chápání širěji: jako výkon jakýchkoli institucionálně svěřených způsobilostí či jinak získaných mocí ve vztazích nadřízenosti. V tomto smyslu vláda hierarchicky postupuje celou společností od shora dolů.

¹¹⁰ Studium přerodových procesů probíhající ve Filipovském mikroregionu /1997–99/, sociálních hierarchií soudní moci, vyšetřování prováděné u příležitosti sepsání monografie ... a sběr dat výzkumného projektu Dědictví /2000–2001/. Kandert: Filipov I. 1998. Kabele, Hájek, and Holeček: Lesk a bída hierarchií českého soudnictví. 2001.

¹¹¹ Herold Garfinkel ve své etnometodologii poprvé poukázal na to, že přijímání každodenní reality jako „taken for granted“ není náhoda, ale výsledek způsobů líčení a vykazování (accounting), jež je součástí jejího uskutečňování. Osoby svým jednáním maně vtiskávají sociálním jevům a událostem vykázanost či je činí potenciálně vykazatelnými (accountable). Jsou jaké jsou v jejich očích a líčeních a nic se s tím nedá dělat. Garfinkel: *Studies in Ethnometodology*. 1967.

¹¹² Kabele 1998, Kabele 2000.

akce. Tato oběť je činěna za pochodu při herní koordinaci, která významně dotváří nový manévrovací prostor na principu závislosti na cestě.¹¹³

Z našeho opravdu stručného teoretického exkursu plyne ovšem jeden velmi důležitý a silný závěr pro naše další pojednání: ústavní a budovatelská zřízení, stejně jako nás zde zajímající organismy komunistického vládnutí představují uspořádání, jejichž konstitutivní rysy mohou a musejí být vztahovány k základním principům koordinace. Jinak by přestaly být sehrávatelné. Nejsou proto náhodným historickým výsledkem běhu událostí. Proměňují se a jsou za určitých okolností zvrtné. Relativně velká nákladnost i jen dílčích proměn jim ovšem zajišťuje velkou setrvačnost.

Ústavní a budovatelská zřízení jako zaměnitelné zdroje řádu

Alternativa ústavních a budovatelských zřízení

Ústavní a budovatelská zřízení představují epistemologicky založenou alternativu dvou pojetí uspořádání společností, které svůj řád nahlízejí jako proměnlivý. Tato myšlená zřízení se koordinačně uplatňovala více způsoby. V řádných dobách s jejich výbavou individuální i kolektivní osoby uskutečňovaly jednu socialismus a podruhé kapitalismus. V mimořádných dobách zvrátů tato pojetí tvořila obsah konkrétní vize revolučních sil, a tak vytyčovala cesty do socialismu (1945–1953) i cestu zpět do kapitalismu (1989–1993). Režimy československého kapitalismu první republiky, poválečného socialismu či českého kapitalismu konce tisíciletí ovšem tak vyhraněně protikladné jako uvažovaná zřízení nebyly a ani nemohly být. Mezi zřízením coby uskutečňovaným pojetím a režimem coby jeho uskutečněním inscenací lidských záležitostí totiž existuje, jak jsme již na počátku konstatovali, vždy jen přibližná korespondence. Disproporce mezi zřízením a režimem bývá v budovatelských zřízeních z pochopitelných důvodů ovšem výraznější. Tato zřízení si konstitutivně nekladou přísné nároky na zachovávání takové korespondence.

Alternativu obou zřízení podrobněji probíráme v monografii *Z kapitalismu do socialismu a zpět*. Z této do tisku připravované knihy také přejímáme dále uváděnou tabulku, která vyjmenovává dílčí opozice „sytící“ velký rozdíl ústavního a budovatelského zřízení (viz tabulka na následující straně).

Povaha námi uvažovaných zřízení, pronikneme-li za dikci ústav, je dána: (i) příběhem jeho zrodu, (ii) zásadami, které určují rozdělování způsobilostí (dělba teritorií svobody), a (iii) instituty, které chrání práva a svobody osob dotčených výkonem těchto způsobilostí (dělby teritorií odpovědnosti). Zřízení se v této perspektivě jeví především jako modelové zařízení, které propojuje dělbu teritorií svobody s dělbu teritorií odpovědnosti a vzájemně je k sobě přiřazuje. Zřízení uspořádává rozdělování způsobilostí vlastnit, vládnout a případně i poznávat. Vlastnění je spojeno s užíváním statků a nakládáním s nimi v rámci podnikání, anebo ústředního plánování. Vládnutí spočívá v ovlivňování jiných osob, zejména v rámci jejich veřejného zastupování a vedení.

¹¹³ Komplementaritu uvažovaných nákladů příležitostí a koordinačních nákladů vyjadřuje následující paradigma:

POROZUMĚNÍ →	SUBSTANTIVNÍ (nezávislost na cestě a terénu)	PROCEDURÁLNÍ (závislost na cestě a terénu)
ČINITELÉ VOLBY ↓		
ZÁJMY (apriorita záležitostí)	Náklady příležitostí	
VÝBĚROVÉ CHOVÁNÍ (posteriorita záležitostí)		Koordinační náklady

TYPY STÁTNÍHO ZŘÍZENÍ

ZŘÍZENÍ	BUDOVATELSKÉ	ÚSTAVNÍ
Klíčový herní rámec zřízení	Svazek ... v čele s ... náležející světové ... soustavě	Právní stát svobodných občanů
Zdroj svrchovanosti	Avantgarda pracujícího lidu	Lid složený z občanů
Rozdělování způsobilostí	Spravování nomenklatury	Ústavní soutěže (<i>volby a trhy</i>)
Složky moci	Nadřazená paralelní moc, státní správa a silové složky	Ústavní (<i>zákonodárná, výkonná a soudní moc</i>)
Koordinace složek moci	Hierarchické vyvažování	Dělbá moci
INSTITUCE ZŘÍZENÍ		
Herní rámce vlastnění	Ústřední plánování	Soukromé podnikání
Instituty vlastnictví	Společenské vlastnictví	Soukromé vlastnictví
Herní rámce vládnutí	Vedoucí úloha	Veřejné zastupování
Instituty vládnutí	Procedurálně nespecifikované	Procedurálně specifikované
Herní rámec sdělování	Ústřední propaganda a cenzura	Média jako „čtvrtá moc“

Obě zřízení představují z hlediska uskutečnitelnosti v podstatě rovnocenné alternativy.¹¹⁴ Nabízejí totiž vykazatelné herní rámce pro uplatňování velké šíře zájmů mnoha osob najednou. Tyto osoby pak ovšem mají společný zájem na přizpůsobování herních rámců daným poměrům i jejich vymáhání. Konkrétní uskutečněné režimy téhož typu – ústavní, anebo budovatelské – se proto mohou výrazně lišit. Nápadné rozdíly mohou být v míře, ve které zahrnují organizační praktiky i celé světy patřící spíše k opačnému typu zřízení či světy koordináčně odpovídající starosvětským společnostem.

Budovatelské zřízení v dikci československé ústavy není právním státem. Je „svazkem dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele je dělnická třída“. Toto harmonické sdružení tříd pod vedením komunistické strany buduje socialismus, resp. komunismus. Přitom musí bojovat se zavilými nepřáteli pokroku, kteří se snaží toto budovatelské úsilí mařit. Všechny instituce popisovaného budovatelského zřízení jsou v tomto narativním rámování především nástrojem kolektivního budování. Uskutečnitelnost budovatelského režimu je přitom založena – zde leží jádro naší teoretické hypotézy – na principu demokratického centralismu (viz str. 71), jehož role je posilována společenským vlastnictvím. Kostru tohoto režimu pak tvoří zdvojení všech věcných hierarchií hierarchiemi komunistické strany, které komunistické straně procedurálně umožňovalo pomocí byrokratických správních praktik a budovatelských obřadů vykonávat vedoucí úlohu a ústředně „plánovat“ hospodářské činnosti země.

Z načrtnuté teoretické hypotézy budovatelských režimů lze odvozovat, že se v těchto režimech musejí exemplárně uplatňovat: Mertonovo přemísťování cílů,¹¹⁵ Croziérův zpětnovazební deficit bránící opravám chybných rozhodnutí¹¹⁶ i praktiky Foucaultovy pastýřské

¹¹⁴ Budovatelské režimy zpravidla usilují o dohnání a předechnání ústavních režimů, to jim umožňuje parazitovat na inovativnějších ústavních režimech.

¹¹⁵ Merton: *Social Theory and Social Structure*. 1957, s. 199.

¹¹⁶ Crozier: *The Bureaucratic Phenomenon*. 1964, s. 187.

moci a dohledu.¹¹⁷ Blízká je našemu koordinačnímu uvažování rovněž Linzova kritika teorií totalitarismu vyjádřená v teorii autoritářských režimů.¹¹⁸ Ve svých teoriích se dále opíráme o četné práce institucionálních ekonomů, kteří již v osmdesátých letech intenzivně studovali úlohu hierarchií v socialistickém hospodářství a posléze se věnovali z institucionálního hlediska problému sociální transformace východoevropských zemí.¹¹⁹

Ústavní hypotéza a její budovatelská negace

Základní nápad spojený s alternativou ústavních a budovatelských zřízení je tento: uvažovaná zřízení se neliší tím, že by se v nich uplatňovaly odlišné vzorové herní rámce pro vládnutí a vlastnění, pouze v nich sémanticky dominují jiné jejich výběry. Převaha právně ukotveného a decentralizovaného veřejného zastupování a soukromého podnikání určuje podobu ústavního režimu. Důraz kladený spíše na „mimoprávní“¹²⁰ vedoucí úlohu a ústředně plánované hospodaření (dále jen ústřední plánování) jsou zase charakteristické pro budovatelské zřízení a režim.

Ústavní režimy se zpravidla ústavou zavazují, že bude existovat poměrně těsná korespondence mezi zřízením a režimem. K takovému stavu *vlády práva*, resp. *právního státu*, je možné dospět podle ústavní hypotézy při splnění dvou podmínek:

(a) jestliže právní systém stanovuje zřetelně práva a svobody, v nichž si občané¹²¹ jsou a mohou být stejně jako v důstojnosti rovni,

(b) jestliže tato práva a svobody nejen mohou být, ale také jsou relativně účinně chráněny.¹²²

Pozadí těchto podmínek tvoří silný, ale nesnadno prokazatelný předpoklad – přesvědčení – o prioritě ochrany herních agend, práv a svobod. Jsou-li práva a svobody zřetelně ustavovány právním systémem, pak dlouhodobé a účinné působení soudní ochrany práva a svobod zpětně formuje tato práva tak, že zakládají v uspokojivé míře rovnost před zákonem i v důstojnosti. A to tak, že není trvale znemožňována adaptace právního systému na proměny společnosti.

Jiná než ústavní zřízení jsou ta zřízení, která nezdůrazňují dobrou korespondenci mezi zřízením a režimem, a ani o ni neusilují. Nemají jasně stanovená práva a svobody anebo je nechrání či dokonce brání nějaká privilegia a monopoly. Ústavy, coby nejvyšší zákony novosvětských společností s právním státem, nemohou mít jinou logiku než zastupitelskou.

¹¹⁷ Foucault: Dohlížet a trestat. 2000; Foucault: Moc a subjekt. 1994.

¹¹⁸ Linz: Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration. 1974.

¹¹⁹ Mlčoch: Chování Československé podnikové sféry. 1990; Stark and Bruszt: Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. 1998; Elster, Offe, and Preuss: Institutional Design in Post-communist Societies. 1998; Nee: Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe. 1989; Przeworski: Democracy and the Market. Political and the Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. 1991.

¹²⁰ Dále následující vzorové herní rámce jsou zdůvodňované expertní či morální nadřazeností, či zvláštním historickým posláním. Z právního hlediska jsou proto sporné.

¹²¹ Vycházíme zde spíše z liberálního pojmání práv a svobod, které osoby recipročně chrání tím, že omezují jejich svobolu. V republikánském pojetí jsou práva – politické účasti, záruk jistot a podílu na komunikaci – spíše pozitivní. Zaručují „zapojení se do společenské praxe, jejímž prostřednictvím se teprve občané mohou učinit tím, čím chtějí být.“ Habermas: Tři normativní modely demokracie. 2001.

¹²² V britském chápání vlády práva – „Rule of Law“ – je na prvním místě „procesní zásada, že trestat a odsoudit lze pouze, bylo-li obžalovaným porušeno právo, a to na základě řádného procesu a před řádným soudem.“ (s. 86). Z ní se odvíjí princip rovnosti před zákonem i podřízenosti správních i soudních orgánů zákonu, které jsou spíše typické pro francouzské chápání právního státu. Klokočka: Ústavní systémy evropských států (srovnávací studie). 1996.

Proto ústavy bývají v budovatelských zřízeních zvláštním způsobem upravovány, aby proti duchu ústavnosti zaručovaly určité skupině způsobilosti spojované s vedoucí úlohou i ústředním plánováním. Zároveň bývají doplňovány ve své konstitutivní roli jinými texty popisujícími procedurálně vedoucí úlohu určité společenské skupiny. Např. v československém socialismu takový ústavní status měly, jak si ještě ukážeme, stanovy KSČ.

Vizi ústavního zřízení je svobodná a odpovědná, a proto se rozvíjející společnost. Jiná zřízení musejí nabízet alternativní vizi vůči ústavnímu zřízení: vizi nejen prosperující, ale také výše postavené společnosti. Tato vize může například spočívat v odstranění kapitalismu a vybudování socialismu a posléze i komunismu. Zřízení či režimy tohoto typu můžeme tedy nazývat *budovatelskými*. Konstitutivní je pro ně mytický příběh budování „nového“ světa líčící, jak bude zdiskreditovaný ústavní režim odstraněn a čím bude nahrazen. Například v případě kapitalismu šlo o to, vytvořit hráz ziskovosti a mocichivosti uvolněné zejména na soukromým vlastnictvím, které uvrhávalo masy dělníků a rolníků do prohlubující se bída. Zvrácený ústavní režim vytvářel podmínky pro vykořisťování člověka člověkem, a proto musí být vybudován socialismus a posléze i komunismus.

Nás nebude tolik zajímat spor o vyšší kvalitu alternativních zřízeních, ani otázky mytického rámování. Budeme si především klást otázku: Jak byla a jsou tato zřízení institucionálně možná? Vedoucí úlohu a zastupování představíme jako alternativní módy vládnutí. Ukážeme si též, že ústřední plánování a podnikání jsou vzájemně nahraditelnými formami vlastnění, alespoň v úrovni pojmové konstrukce zřízení. V následujícím oddíle – věnovaném skoro výhradně vládnutí v budovatelském zřízení – ukážeme, jak mohla vedoucí úloha strany získávat vykázanost nejen díky opoře ve velkém příběhu budování vyššího typu společnosti, ale též nezanedbatelně díky svým institucionálním ochranám.

Vládnutí jako zastupování anebo vedoucí úloha

Zastupování ustavuje v podobě právního státu takové zřízení, které zaručuje, že každá skupina může deklarovat své nároky na získání způsobilosti vládnout, třeba i tvrzením, že má výlučné poslání. Zároveň ovšem vylučuje možnost, aby tato skupina či organizace získala vedoucí úlohu trvale (v politické teorii vyjadřuje tuto podmínku Lockova myšlenka omezené vlády). Pravomoci vládnout může tedy získat pouze dočasně za přesně právem vymezených podmínek (vítězství ve férových volbách). Zřízení ale musí také vylučovat, aby takto dočasně získaná vedoucí úloha se nekontrolovatelně rozšiřovala a institucionalizovala jako trvalá. Nutnou, nikoli postačující podmínkou ústavního zřízení je tedy zákonost vládní autority, s níž je omezená vedoucí úloha vykonávána. Splněny musejí být ještě další institucionální podmínky. Jsou vyjádřeny vedle účinné ochrany práv a svobod též v institucionálním know how soutěže o pravomoci vládnout a v institutech garantujících dělbu a vyvažování moci.

Ústavní práva a svobody stanovují nezrušitelné politické i hospodářské závazky každé vlády vůči ovládaným. Její institucionální garance spočívají v institutech soudního přezkoumávání všech rozhodnutí držitelů vládních způsobilostí včetně ústavnosti rozhodnutí jednotlivých složek státní moci. Princip soutěže požaduje, aby způsobilosti byly získávané v otevřené a férové soutěži, a tak se otevírala možnost střídání osob ve vládnutí. Princip dělby moci se zakládá na velmi propracovaném systému právních institutů, které způsobují vyvažování složek státní moci, jejichž prvořadou úlohou je vymáhání práva.¹²³ Uvažované

¹²³ Kabele: Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: příklad soudnictví. 2001

principy nejsou nezávislé. Účinná dělba moci zpravidla vyžaduje v nějaké míře vynucené střídání ve vládnutí.

Budovatelské zřízení se naproti tomu opírá o herní rámování vládnutí zakládající vedoucí úlohu určité skupiny. Nahrazuje tak zastupování. Vzdělaný stredo-evropan má k pojmu *vedoucí úloha* intuitivní nedůvěru. Připomeňme si však jeho anglický překlad *leadership* a jemu připisovaný význam v politickém i hospodářském organizování společnosti. Vedoucí úlohu je třeba chápat hodnotově neutrálně jako alternativní způsob legitimize i koordinace při vládnutí. Zakládá se na institucionalizaci vedoucí úlohou nějaké osoby, skupiny či organizací. Autorita pro výkon vedoucí úlohy v budovatelském zřízení není však weberovsky čerpána prvotně z práva jako v ústavním zřízení, ale z dispoziční přednosti: vědění, umění či vize a s tím spojeným historickým posláním osoby anebo skupiny. Podporována je i myšlenkou ústředního plánování, které se jeví s odkazem na expertní přednosti racionálnější, a tedy i výhodnější než soukromé podnikání. I když předpokládána odborná nadřazenost osob, skupin a organizací může být založená na argumentaci, její přesah v historické poslání strany a proletariátu je především konstituován narativně. Toto poslání spočívalo v boji, který dovede zbídačovanou společnost zmítanou třídním konfliktem k nové harmonii.

Vedoucí úloha v praxi představovala ovládání ústavních i neústavních institucí jako prostředku k prosazení žádoucích společenských proměn proti působení nepřátelské skupiny, která dosud vedoucí úlohu nepřiznaně vykonávala. Urputně se jí drží. Mylně věří ve své historické poslání anebo jen hájí své pozice. Proto maří historické poslání právě budovatelské skupiny. Nutnou, nikoli postačující podmínkou je v budovatelském zřízení tedy vykazovanost autority vedoucí úlohy historickým posláním či vizí. Musejí být ovšem splněny ještě další podmínky, které prakticky zajišťují nadřazenost vedoucí úlohy nad zastupováním. Mohou být vyjádřeny – zde bez důkazu – jednak v nadřazení sociálních práv nad právy občanskými a politickými, jednak v nahrazení kořistnického soukromého podnikání sociálně spravedlivým ústředním plánováním. Procedurálně nadřazenost vedoucí úlohy nad zastupováním zaručuje institucionální know how demokratického centralismu a suverénního spravování nomenklatur.

Vlastnění jako soukromé podnikání anebo ústředně plánované hospodaření

Společenské zřízení vymezuje vlastnění statků a firem (produktivních aktiv). Ne náhodou proto cestu do nových režimů s odlišným zřízením otvíraly v českém případě vždy rozsáhlé transfery a transformace vlastnických práv: znárodnění a privatizace. Znárodnění znamenalo sázku na ústřední plánování a s ním spojenou solidární socializaci (státem vedené přerozdělování kapitálu). Zpětná privatizace otvírala prostor pro uplatnění soukromého podnikání a s ním spojenou kapitalizaci. Jednalo se o proměny, které logicky vyplývaly z uskutečňování nejprve budovatelského a potom ústavního zřízení, protože ústřední plánování a soukromé podnikání, coby osvojovaná a konkurující si obecná herní rámování vlastnění, konstituují tato typově odlišná zřízení.

V oblasti vlastnění institut soukromého podnikání splňuje naprosto stejné nároky jako zastupování v oblasti vlády. Jedná se o výkon vlastnických práv v prostředí otevřené soutěže (konkurenční hry). Počítá se zde s tím, že „moc“ podnikajících vlastníků se navzájem vyvažuje díky vymahatelnému právnímu rámci, který nutí hráče respektovat vlastnictví druhých i jejich podnikání. Zabezpečuje, aby žádná podnikající osoba nemohla získat všeobecné a trvalé monopolní postavení. Nutnou, nikoli postačující podmínkou tohoto trž-

ního uspořádání je tedy zákonnost vlastnické autority, s níž je nakládání se statky vykonáváno. Musí však být splněny ještě další podmínky, jak se pokusíme ukázat, které jsou vyjádřeny v institucionálním know how otevřené tržní soutěže.

Alternativou proti takto rozdělovanému a neustále se rozděloujícímu plánování prostřednictvím soukromého podnikání je ústřední plánování založené na prakticky všeobecném státním vlastnictví, na vysokých odvodech a směřovaném přerozdělování zdrojů a na výsadních způsobilostech státu najímat zdroje a „podnikat“.¹²⁴ Tak mělo být v budovatelském zřízení zajištěno posléze naprosto harmonické uspokojování potřeb všech obyvatel. Problém ústředního plánování spočívá ovšem v tom, jak správně Hayek ukázal, že je ve svých původních intencích nerealizovatelné.¹²⁵ Prakticky je proveditelné jen rozpočtové a nomenklaturní ovládnutí státních podniků a úřadů s ročním cyklem doplněné plánovanou investiční činností (resp. restrukturalizační činností počítající s uzavíráním podniků).

Státní vlastnictví neneguje, pouze zakrývá podnikatelskou moc založenou na nakládání s plánovitě i mimo plán získávanými zdroji. Ruší tržní soutěž jen zdánlivě, protože otevírá prostor pro její skryté či nepřímé podoby. V této vytěsněné soutěži jde podnikům především o získání zdrojů (Kornai sací reflex).¹²⁶ Ústřední plánování organizuje tuto „soutěž“ prostřednictvím transakcí probíhajících v hospodářských hierarchiích. V 70. letech je tvořily: plánovací centrum → Státní plánovací komise → ministerstvo → výrobně hospodářské jednotky → podnik → závod. Tyto hierarchie zde vyvažovaly skrytou podnikatelskou moc. Nahrazovaly tak v jistém smyslu právní rámce trhu zajišťující otevřenou soutěž.

Nutnou, nikoli postačující podmínkou je v plánovaném hospodářství vykázanost ústřední plánovací autority. Při nerealizovatelnosti ústředního plánování se tato autorita nutně musí opírat o hospodářské hierarchie a vedoucí úlohu skupiny, která má výsadní právo tyto hierarchie konstruovat. Musejí být splněny ovšem ještě dodatečné podmínky plánovaného hospodaření. Ty jsou vyjádřeny v totožnosti institucionálního know how vedoucí úlohy a ústředního plánování: v demokratickém centralismu a v suverénním spravování nomenklatur. Nárokovaná totožnost institucionálního know how vedoucí úlohy i ústředního plánování nejen propůjčuje zřízení koordinačně velmi důležitou vnitřní stejnorodost, ale také obstarává klíčové rozdělování způsobilostí a závazků. Z vedoucí úlohy i ústředního plánování činí dominantní způsoby vládnutí a vlastnění. V jejich stínu se zde pak v deformované podobě může uplatňovat i know how typické pro ústavní zřízení: politická a hospodářská soutěž anebo dělba moci. Budeme v této souvislosti dále hovořit o *omezené soutěži* a o *hierarchickém vyvažování moci*.

Typy zřízení

ROZDĚLOVÁNÍ ZPŮSOBILOSTÍ →	NADŘAZENOU PARALELNÍ MOCÍ <i>(demokratický centralismus a spravování nomenklatur)</i>	ÚSTAVNÍMI SOUTĚŽEMI <i>(politická soutěž, trhy a ústavní dělba moci)</i>
ZVLÁDÁNÍ PROMĚN ↓		
ÚSTŘEDNÍ VEDOUcí ÚLOHA + PLÁNOVÁNÍ	Budovatelské zřízení <i>(sociální práva)</i>	
INICIATIVNÍ ZASTUPOVÁNÍ + PODNIKÁNÍ		Ústavní zřízení <i>(občanská práva)</i>

¹²⁴ Klvačová: Ekonomická úloha státu. 1989.

¹²⁵ Hayek: Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád. 1991, s. 47–49.

¹²⁶ Kornai: Economy of Shortage. 1986.

Budovatelská zřízení a vedoucí úloha strany

Pevný svazek... v čele s... náležející světové... soustavě

Zastřešující herní rámec budovatelského zřízení nemá podle naší teorie povahu dominantně institucionální, ale historicko-scénickou. Musíme totiž brát vážně tvrzení ústavy z roku 1960, že „Československá socialistická republika je socialistický stát, založený na pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele je dělnická třída... Československá socialistická republika náleží k světové socialistické soustavě; usiluje o přátelské vztahy se všemi národy a o zajištění trvalého míru v celém světě.“ (čl. 1), stejně jako konstatování budovatelského záměru z preambule: „Dovršujeme socialistickou výstavbu, přecházíme k budování socialistické společnosti a shromažďujeme síly pro přechod ke komunismu.“ V něm pak platí známá zásada: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!“

Předmětem idealizace je nikoli svoboda, ale práce a blahobyt poskytující sociální jistoty. Ve hře je zde v boji získávané osvobození z třídního panství, které není ovšem zakládáno v první řadě hierarchiemi nadřazenosti a z toho plynoucími privilegii, ale monopoly a zvlášť vlastníků vykořisťujících pracujících. Ty pracující, v nichž spočívá budovatelská síla.

Institucionální složka budovatelských režimů má rovněž svou vnitřní logiku. Je dána proměnou ústavního zřízení, která vznikne tím, že je instalována nadřazená paralelní moc předvoje budovatelské skupiny: komunistické strany coby „dobrovolného bojového svazku nejaktivnějších a nejuvědomělejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.“ (čl. 4, Ústava z roku 1960). Komunistická strana coby společenská avantgarda vykonává vedoucí úlohu právě vůči klasickým státním mocím i veřejnosti. Zabezpečuje v rámci ústředního plánování budovatelské úkoly i plní solidární závazky vázané na sociální práva pevného svazku dělníků, rolníků a inteligence.

Podobu ustavení a operování nadřazené paralelní moci nalezneme ve stanovách KSČ. Lze ji rekonstruovat takto:

- (a) ústavní i neústavní oslabení zákonodárné a soudní moci, které doprovází podřízení všech státních mocí jedné nadřazené paralelní moci,
- (b) vydělení tzv. silových složek z výkonné moci jako základního kázeňského a bojového nástroje proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli,
- (c) omezení politické a hospodářské soutěže uskutečňované vedoucí úlohou strany a plánovacím monopolem správních a hospodářských organizací vázaného na státní vlastnictví,
- (d) zkřížení rovného občanství a nerovného vztahu člen – nečlen nadřazené paralelní moci (straníka a nestraníka), který je zakrýván v rámci pracovního sdružování rovnostářským a solidárním zaměstnanectvím.¹²⁷

Ústavní vyvažování zákonodárné, výkonné a soudní moci typické pro ústavní zřízení se v budovatelském zřízení spontánně proměňuje v skrytý, jinak než ústavně regulovaný boj více či méně autonomních složek: (i) nadřazené paralelní moci (komunistické strany v našem případě), (ii) státní moci (které se nejvíce kryje s výkonnou mocí) a (iii) tzv. silových složek (trestní soudnictví, systémy lidové kontroly, bezpečnost a armáda). Regulovaný boj těchto složek má charakter hierarchického vyvažování. Zajišťuje komunistické straně nadřazené postavení

¹²⁷ Toto socialistické zaměstnanectví bylo mnohokrát popsáno, u nás např. Večerník: Občan a tržní ekonomika. 1998

nad oběma zbylými složkami moci. Účinně ale také brání jejich spolčení a nedovoluje ani jedné z nich trvale dominovat nad druhou. Spíše je separuje a rozvíjí s nimi výlučné vztahy. „Strana a vláda“ budovaly socialismus. Strana a bezpečnostní složky vybojovaly mír a paralyzovaly zavilé vnitřní nepřátele.

Budovatelské zřízení, historické poslání budovatelské skupiny a její „předvoj“

Pro budovatelské zřízení je klíčová existence společenské skupiny, jejímž vykázaným historickým posláním je vybudování nového zřízení. Aby tato *budovatelská skupina* – v našem případě proletariát – mohla splnit svůj pracovní a zejména bojový úkol, musí mít svůj dobře zorganizovaný „předvoj“, který zná jedinou správnou cestu proměn. Umí vybojovat pro celou společnost šťastnou budoucnost a provést jí všemi úskalími dramatických překážek na této cestě. Dokáže strhnout celou společnost k vlastní sebestopornosti. Privilegium vést společnost a monopol ústředního plánování této společenské avantgardě patří a má také „právo“ si své přednosti chránit všemi prostředky. Její výsadní postavení je ostatně ukotveno ve „vědeckých“ zákonech (historický materialismus, teorie rasové nadřazenosti apod.). Nejvlastnějším obsahem privilegia vedoucí úlohy bylo proto suverénní uplatňování budovatelského (v našem případě třídního) hlediska na všechny sporné záležitosti tím, že jsou zasazovány do revolučního mýtu.

Popisovanou, příslušně libovolnou osudovou moc v posledku neměla ovšem v našem případě Komunistická strana Československa, ale Komunistická strana Sovětského svazu. Národní postavení „předvojové“ skupiny bylo posilováno její příslušností ke světové soustavě pokrokových zemí, vedené jejím předurčeným hegemonem. Československo bylo součástí socialistického tábora vedeného Sovětským svazem. KSČ respektovala sovětskou KSSS, na níž měly své nezávislé kontakty dříve již uvedené silové složky i státní moc.

Herní rámce vedoucí úlohy a ústředního plánování mají svůj přesah ve skupinovém právu a spravedlnosti, které odpovídá historickému poslání této skupiny vybudovat nový svět. V socialistických budovatelských režimech se jednalo o třídní právo, které bylo výrazně myticky určované kultem práce a revoluční doktrínou boje pokrokových a reakčních sil legitimující diktaturu budovatelské skupiny.

Osvobozená lidská práce se stala základním činitelem v celé naší společnosti. Je nyní nejen povinností, ale i věcí cti každého občana. Uskutečňuje se již zásada socialismu: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce!“ Lidová demokracie se jako cesta k socialismu plně osvědčila: dovedla nás k jeho vítězství... V dalším vývoji, kdy se práce stane první životní potřebou, chceme dosáhnout takového rozmachu výrobních sil a takového rozmnožení bohatství společnosti, aby bylo možno vyhovět všem rostoucím potřebám společnosti i všestranného rozvoje každého jejího člena. Pak bude možno přejít k uskutečňování nejvyšší zásady rozdělování – zásady komunismu: „Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!“

Ústava z roku 1960.

Institucionální rozměr třídní podoby budovatelského práva a spravedlnosti můžeme spatřovat v pracovním soudružství a v neveřejné diktatuře silových složek. Pracovní soudružství se konstituuje v budovatelských režimech jako „totální sociální fakt“. Chrání budovatelské úsilí komunistické strany a pracujícího lidu především tím, že zaručuje sociální spravedlnost

a pevnou soudržnost strany a mas. Můžeme je spojovat se slavením, okázalou sociální politikou pro pracující lid a praktikami zasvěcování do stranického dění.

Vláda a tím i život socialistického Filipova byly určovány jejich relativně totální povahou. Tuto myšlenku přiblížíme parafrází slavného Maussova vymezení totálního sociálního jevu: „Předně to nejsou jednotlivci, ale organizace, kdo směřují, uzavírají smlouvy a vzájemně se zavazují; osoby uvedené ve smlouvě jsou osobami právníckými: rodiny a instituce, které se střetávají a staví proti sobě skupinově, a utkávají se prostřednictvím svých hlav rodů, předsedů, tajemníků a vlivných konexí. Navíc to, co si vyměňují, nejsou výhradně statky a bohatství, movité a nemovité jmění, věci ekonomicky prospěšné. Jsou to podstatnou měrou také vyjádření pracovních soudružských vztahů, oddanosti straně, lovy a hostiny, obřady, mocenská pomoc a ochrana, medaile, pocty a v neposlední řadě posty, při nichž je obchodování pouze jedním momentem a oběh hmotných statků jen jedním bodem smlouvy mnohem obecnější a trvalejší. Tyto vzájemné služby a protislužby se mimochodem formálně uskutečňují významně též na principu dobrovolnosti, prostřednictvím dáreků a darů, třebaže je tato mocenská patronáž ve své podstatě pod trestem soukromého či skupinového boje přísně povinná.“

Kabele; J. 2000: Filipovští komunisté na konci dvacátého století.

Protějškem pracovního soudružství byla neveřejná diktatura silových složek. Chránila nadřazené postavení komunistické strany, ani ne tak před státními mocemi, jako před reakcí. Spočívala v povýtce stínovém vymáhání kázně a ovládnutí soudní moci.

Zdvojení všech věcných hierarchií hierarchiemi komunistické strany

Socialistické ústavy nepředstavovaly pouze iracionální fasády režimu, které zakrývaly jeho skutečnou povahu, jak jim povýtce rozumí Zbigniew Brzeziński.¹²⁸ Svěrázně plnily svou konstituční roli: vymezovaly v základních obrysech vztah mezi nadřazenou paralelní mocí předvojové skupiny (dále jen komunistické strany) a podřazenými složkami státní moci. Budovatelské zřízení socialistického typu konstituovalo socialistickou zákonost jako jakoby vládu práva, která místo, aby vylučovala vedoucí úlohu jakékoli organizované skupiny, ji naopak zaručovala pro komunistickou stranu.

Hypotéza o ovládnutí ústavních institucí a všech ostatních organizací zřízení se opírá o existenci zdvojení všech věcných hierarchií hierarchiemi komunistické strany. Toto zdvojení ustavovaly stanoví KSČ:

- (a) existencí stranických organizací uvnitř všech hospodářských i správních organizací tohoto zřízení včetně ústavních,¹²⁹
- (b) existencí stranických skupin uvnitř všech početnějších grémií zabezpečujících fungování těchto institucí,¹³⁰

¹²⁸ Brzezinski: The Soviet Bloc: Unity and Conflict. 1961, s. 77.

¹²⁹ Základní organizace je organizace s individuálním členstvím. Základní organizace se tvoří v továrnách, závodech, dílnách, obchodních podnicích, státních statcích, strojních stanicích, ve vesnicích, úřadech, atd., kde jsou nejméně tři členové strany. V závodech, úřadech, ve vesnicích, kde jsou méně než tři členové strany a větší počet kandidátů strany, tvoří se kandidátské skupiny v čele s důvěrníkem, který je nejméně rok členem strany a který je jmenován okresním nebo městským výborem. Základní stranické organizace jsou zcelovány okresním a městským výborem.

¹³⁰ Na všech sjezdech, poradách a ve volených orgánech lidové správy, organizací odborových, mládeže, družstevních a jiných masových organizací, kde jsou nejméně tři členové strany, se tvoří stranické skupiny, jejichž úkolem je všestranně

- (c) právem svolávat usnesením Ústředního výboru a vlády ad hoc aktivy funkcionářů KSČ k projednání a provádění důležitých otázek, kampaní a akcí,
- (d) rezidentským postavením každého člena strany v jakýchkoli sférách života společnosti včetně soukromých, které bylo založené jeho stranickými povinnostmi,¹³¹
- (e) existencí stranických organizací uvnitř všech zájmových a masových organizací tohoto zřízení.

Hierarchicky organizované komunistické straně toto prostoupení celé společnosti umožňovalo, aby zvnějšku působením vnitřních rezidentur ovládala všechny instituce a organizace budovatelského zřízení. Jednalo se o velmi zvláštní a specificky neprůhlednou formu ovládnutí založenou na principu demokratického centralismu.

Dvojitost hierarchií socialistického budovatelského režimu není táz jako u siamských dvojčat, kde se některé orgány zdvojují a některé zůstávají společné. V našem případě je zdvojení založeno na hierarchickém vyvažování moci, kde komunistická strana získávala privilegium účinně ovlivňovat klíčová rozhodnutí všech funkcionářů, kteří byli straníci, ale také měli na všech úrovních své stranické protějšky ve funkcionářích aparátu a stranických organizacích.

Hovoříme-li v souvislosti s tímto uspořádáním o paralelní nadřazené moci komunistické strany, nemáme v prvé řadě na mysli paralelismus substantivní, kde by vedle věcných hierarchií existovaly personálně se nepřekrývající hierarchie komunistické strany. Jde nám o paralelismus koordinační, pro nějž je překrytí hierarchií naopak konstitutivní. Postavení každého člena společnosti je zde zároveň vymezováno jednak statusem odvozeným z jeho postavení ve věcné dělbě činností, jednak jeho postavením stranickým či nestraničtím. Uvažovaná druhá složka postavení daná poměrem ke komunistické straně je nejen přísně hierarchizovaná (nestraniční – řadoví členové strany – funkcionáři strany), ale též se meziosobně i niterně (v případě komunistů) účastní ovládnutí věcné složky postavení. Například stranický funkcionář, předseda ONV, podléhal nejen své stranické organizaci na ONV a všem nadřazeným kolektivním orgánům strany, ve kterých mohl být členem (v daném případě předsednictvu OV KSČ, a v bezpečnostní komisi), ale také jako straník ovládal sám v sobě předsedu ONV. Stranické úkoly člena OV KSČ nejen výrazně vymezovaly manévrovací prostor předsedy ONV, ale všude, kde prosazoval svůj vliv, mohl se též opírat o autoritu své stranické funkce a svých stranických kontaktů.

ně posilovat vliv strany a uskutečňovat její politiku mezi nestraničky, upevňovat stranickou a státní disciplínu, bojovat proti byrokratismu a prověřovat plnění směrnic strany a vlády. Stranické skupiny jsou podřízeny příslušným stranickým orgánům a jsou povinny řídit se ve všech otázkách přísně a neochvějně usnesením těchto orgánů.

¹³¹ Člen strany musel: být aktivním bojovníkem za splnění stranických usnesení, dodržovat stranickou a státní disciplínu a oznamovat vedoucím stranickým orgánům až do Ústředního výboru strany nedostatky v práci bez ohledu na osoby.

Paralelní nadřazená moc komunistické strany a demokratický centralismus

Paralelní nadřazená moc komunistické strany se ustavovala spolu s tím, jak se v budovatelském režimu (i) proměňovaly hospodářská a politická soutěž¹³² a jak (ii) ústavní dělba moci byla nahrazována hierarchickým vyvažováním strany, státní moci a „silových“ složek. Proměna politické soutěže úzce souvisela s formováním nadřazené paralelní moci komunistické strany a její role při určování veřejných zájmů aplikací třídního hlediska. Proměnu hospodářské soutěže předurčilo znárodnování zakládající nutnost ústředního plánování. Ústavní dělba moci ztratila půdu pod nohama již před Únorem díky Národní frontě a bez skrupulí prováděné kolonizaci státních mocí komunistickou stranou. Po Únoru ji dorazil revoluční diktatura proletariátu.

Normalizovanou (1954–1960) podobu nadřazené paralelní moci, jak jsme naznačili v předchozím oddíle –, konstituovaly stanovy komunistické strany. Všem orgánům a organizacím komunistické strany tyto stanovy udělují způsobilost řídit, kontrolovat anebo jen upozorňovat na nedostatky nejen v hierarchickém uspořádání strany – deklarovaně i od zdola nahoru –, ale též horizontálně v přesahu mimo stranu ve všech orgánech a organizacích patřících věcným hierarchiím.

Například základní organizace měly podle stanov „právo kontroly činnosti správy podniku, to znamená udržovat stálý styk s vedením závodu, cítit odpovědnost za plnění úkolů, a aniž by vedení závodu bylo nahrazováno, upozorňovat na nedostatky a pomáhat při jejich odstraňování. Stranické organizace v ministerstvech a jiných ústředních, krajských, okresních a městských úřadech pro zvláštní podmínky v práci těchto institucí nemohou využívat práva kontroly.

Stanovy Komunistické strany Československa. Praha: ÚV KSČ. 1954.

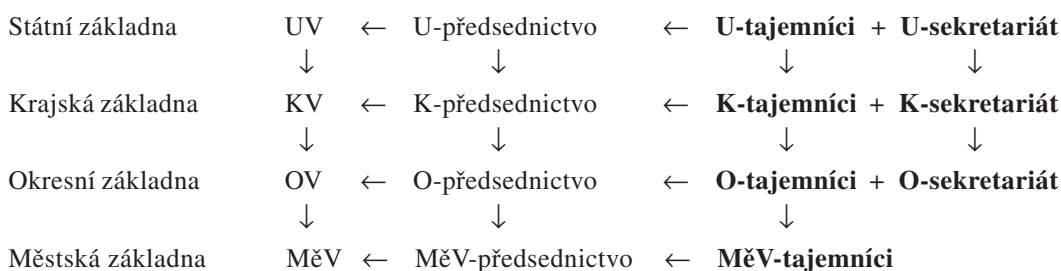
Těmto oprávněním ze stanov KSČ je nutné rozumět v kontextu demokratického centralismu. Je-li princip demokratického centralismu uplatňován všeobecně pro výstavbu organizačních hierarchií a jsou-li věcné hierarchie univerzálně prostupované orgány a organizacemi komunistické strany, stává se stranická hierarchie páteří, kterou zbylé orgány a organizace obklopují. Každý i ústřední orgán věcných hierarchií zde má coby agent svého principála v nějakém stranickém orgánu.¹³³

Podmínkou efektivního výkonu vedoucí úlohy vůči věcným hierarchiím je nejprve na principu demokratického centralismu prosadit vedoucí úlohu ústředních orgánů uvnitř strany. Takto ovládaná strana pak může na základě stejného principu jako nadřazená paralelní moc ovládat jí kolonizované věcné hierarchie.

¹³² Ty se ovšem začaly spékat v jednu nesoutěž v ideálu pojímaném jako racionální spolupráce ústředně vedené a plánované společnosti.

¹³³ Teorie agentury staví na tom, že nadřízení (principálové, vlastníci firem, vrcholní manažeři, mistři atd.) mohou jen obtížně kontrolovat plnění svých nařízeních u podřízených. Jsou totiž zpravidla více či méně závislí na informacích od podřízených (agentů). Ti jim přirozeně poskytují pro sebe výhodně upravené informace. Podřízení ovšem také jen málo vidí do her svých nadřízených (principálů), proto mohou jen obtížně kontrolovat a ovlivňovat jejich výkon způsobilostí, které jim přímo jako zaměstnanci či nepřímo jako občané svěřili. Nadřízení i podřízení mohou potenciálně investovat do nezávislé kontroly, ale vyplatí se jim to jenom tehdy, jestliže náklady na kontrolu nepřevýší zisky z kontroly. Alchian and Demsetz: Production, Information Costs, and Economic Organization. 1972, Bowie and Freeman: Ethics and Agency Theory. 1992, Coleman: The Foundation of Social Theory. 1990

Ve schématu podřízenosti v aparátu strany měla každá úroveň svou horizontální diferenciaci a ve všech těchto složkách se vertikálně formovala relativně samostatná hierarchie.

Demokratický centralismus je vymezen ve Stanovách KSČ z roku 1954 takto:¹³⁴

- (a) všechny vedoucí stranické orgány se volí zdola až nahoru (*institut všeobecné volitelnosti*),
- (b) stranické orgány pravidelně skládají účty a podávají zprávu o své činnosti stranickým organizacím, které je zvolily, a vyšším orgánům (*instituty horizontálního i vertikálního skládání účtů*),
- (c) menšina a jednotlivci se disciplinovaně podřizují rozhodnutím většiny (*institut horizontální loajality*),
- (d) usnesení vyšších orgánů jsou bezpodmínečně závazná pro všechny nižší orgány (*institut vertikální loajality*).

K výše popsaným institutům je nutné přiřadit zásadu všeobecného kolektivního rozhodování. Dále sem patří institut všeobecné odvolatelnosti všech funkcionářů, který je doplňkem institutu všeobecné volitelnosti,¹³⁵ a také povinnost straníků i organizací upozorňovat na nedostatky práce zdola i v horizontálním rozměru. Demokratický centralismus coby základní princip organizační výstavby byl zahrnut do ústavy z roku 1960 a systematicky byl vsazován i do všech statutů a organizačních řádů organizací věcných hierarchií. V nich se pak podobně jako v ústavě více o roli komunistické strany již zpravidla nepsalo.

Organizační principy Městského národního výboru Filipova v osmdesátých letech byly: vedoucí úloha KSČ, demokratický centralismus, socialistická zákonnost, princip plánování a rozpočtování, účast občanů a jednota politického a hospodářského řízení.

Demokratický centralismus vznikl sloučením neslučitelného, ideje demokratické samosprávy a byrokratické správy; naroubováním byrokratických hierarchických prvků na původní samosprávný ekvitrní substrát:

¹³⁴ Straníky sdílené pojmání demokratického centralismu se pravděpodobně jen částečně krylo s probíranou oficiální podobou: „Všechno to bylo založeno na demokratickém centralismu. Ten měl dvě složky, demokracii a centralismus, které byly vyvažovány. Do doby usnesení se mohl každý vyslovit k jeho předmětu, jakmile bylo ovšem usnesení přijato, bylo závazné pro všechny podřazené složky. V některých obdobích převažovala složka centralistická, např. padesátá léta, a někdy – druhá polovina šedesátých let – naopak demokratická. Pak opět nastoupil ze zřejmých důvodů trend posilující složku centralistickou.“ (tajemník OV Palermského okresu).

¹³⁵ Všechny funkce ve straně byly volené.

„Kočkopes“ demokratický centralismus

ORGANIZAČNÍ FORMY →	DEMOKRATICKÝ CENTRALISMUS	DEMOKRATICKÁ SAMOSPRÁVA	BYROKRATICKÁ SPRÁVA (Weberův ideální typ)
INSTITUTY ↓			
NADŘIZOVÁNÍ	Všeobecná volitelnost	Zastupitelská volitelnost	Jmenování
ROZHODOVÁNÍ	Kolektivní	Kolektivní (sborové)	Individuální
LOAJALITA VŮČI ROZHODNUTÍM	Horizontální i vertikální	Horizontální	Vertikální
SKLÁDÁNÍ ÚČTŮ NA	Horizontální i vertikální úrovni	Horizontální úrovni	Vertikální úrovni

Na demokratické samosprávě si proto také můžeme ukázat, jak organismy založené na představeném demokratickém centralismu „obracejí“ hierarchie zakládané instituty veřejného zastupování. V demokratické samosprávě je principálem v termínech již zmíněné teorie agentury¹³⁶ vždy veřejnost a agenti jsou zastupitelské orgány. Aby veřejnost mohla být jediným principálem, nesmějí být zastupitelské orgány včleněny do hierarchie, v níž by musely respektovat ve sféře svých výlučných způsobností rozhodnutí vyšších orgánů. Právě toto nepřipustné začlenění do hierarchie však činí demokratický centralismus pomocí institutů vertikálního i horizontálního skládání účtů a loajality. Veřejnost přestává být principálem a je neurčitě nahrazována vyšším orgánem.

Popsané sloučení neslučitelného – vertikality a horizontality působení, symetrie a asymetrie působení – vytváří systémová pole neurčitosti, která tak mohou být ovládnuta paralelní, avšak interně působící mocí. Žádný funkcionář, grémium či plénum si nemohlo být při uplatňování demokratického centralismu zcela jisto, který argument horizontální nebo vertikální se v konečném rozhodnutí uplatní při jeho disciplinaci (skládání účtů a posuzování loajality). Protože ale konečným arbitrem ve všech sporných případech byla komunistická strana, musel každý rozhodující počítat s tím, že pro posuzování jeho způsobností je v posledku důležitější stranický rozměr jeho formálního postavení než ten, který je určen věcnou dělbou činností. Uplatnění vertikálního, či opačného horizontálního prostředku disciplinace (skládání účtů a loajality) či dokonce trestní stíhání bylo vždy vykazováno budovatelským přístupem, tj. veřejným zájmem odvozovaným od mytické role budovatelské skupiny.

Organismy založené na demokratickém centralismu představují koordinační chytroú horákyni, jsou napůl hierarchicky správní a napůl ekválně samosprávní. Podle situační potřeby svou tvář mění. Za fasádou deklarovaného volení všech orgánů a kolektivního rozhodování vytvářejí prostor – vrátíme-li se k naší tabulce – pro stínové uplatňování institutu jmenování a pro individuální rozhodování. Tento prostor pro uplatňování autoritářství činila „dokonale“ neprůhledným praxe spravování nomenklatur. Nespornou výhodou demokratického centralismu jako koordinačního principu je fakt, že zabezpečuje chod sociálních hierarchií z ústavního pohledu sice manipulativně, ale povýtce nezávisle na uplatňování „tvrdé“ represe.

¹³⁶ Viz poznámka 134.

Palermské předsednictvo OV, jako všechna grémia a pléna strany, bylo složeno z úzké skupiny opravdu vlivných funkcionářů a většiny relativně okresně nevlivných straníků. Například v předsednictvu v Palermském OV tento poměr vlivných a nevlivných soudě dle funkcí byl 4 (vedoucí tajemník, tajemník organizační /spravující sekretariát/ a ideologický, předseda ONV) ku 13. Znamená to, že vlivní funkcionáři mohli být vždy přehlasováni, rozhodnulo-li tak výše postavené grémium. Suverénně tedy mohli vládnout pouze s odkazem na definiční a rozhodovací moc vyšších stranických grémií a plén. Nevlivní členové OV se po schůzi rozcházel s odhlasovanými pověřenými a úkoly do oblastí a míst, kde byli ovšem již vlivní.

Předsednictvo OV KSČ svým hlasováním posvěcovalo návrhy předkládané vedoucím tajemníkem a ostatními tajemníky či sekretariátem. Tyto návrhy postoupily k hlasování na OV KSČ a ten je ještě mohl postoupit okresní konferenci. Takovýto nejvyšší status důležitosti například mělo rozhodnutí o složení samotného OV KSČ (klíčový bod jednání Okresní konference). Avšak právě v této klíčové záležitosti spravování nomenklatury skutečně rozhodovalo hlasování na předsednictvu či sekretariátu UV anebo v méně důležitých záležitostech KV.

Kabele; J. 2000: Filipovští komunisté na konci dvacátého století.

Spravování nomenklatury a systémy dohledu

Spravování nomenklatury představovalo v komunistickém vládnutí základní nástroj její kádrové a personální politiky. Svůj rub mělo v systému dohledu nad plněním stranických úkolů funkcionářů i řadových straníků. Systém dohledu tedy zahrnoval i přesahoval spravování nomenklatur. Toto spravování ovšem zůstávalo nejdůležitější oblastí jeho výstupu. Kádrové posudky určovaly vedle sociálních sítí nejvýznamněji kariéry lidí.

Zdroje hierarchického vyvažování mocí v ochranách herních rámců

VYKÁZANOST HERNÍHO → RÁMCE	STANOVENÍ RELEVANCE	ZJEDNÁVÁNÍ KONFORMITY
SFÉRA INSTITUCIONALIZACE ↓		
BAZÁLNÍ ÚROVEŇ (herní rámce)	Vedoucí úloha jako spravování nomenklatury (Zákazy vstupu a vylučování)	Vedoucí úloha jako dohled (Anonymní stěžování a rituální hlasování)
META-ÚROVEŇ (právo/spravedlnost)	Pracovní soudružství (Slavení a zasvěcování)	Neveřejná diktatura silových složek (Vymáhání kázně a závislé soudy)

Do systému dohledu byly zapojeny vedle hierarchií aparátu komunistické strany s jejich kontrolními a revizními komisemi i stranou spravované hierarchie masových organizací a správní a plánovací hierarchie mající rozsáhlé kontrolní způsobilosti a povinnosti řešit stížnosti.¹³⁷ Neméně důležité byly specializované hierarchie kontrolních a revizních komisí, výborů lidové kontroly, prokuratur a širěji zaměřené hierarchie zejména státní a veřejné bezpečnosti. Konečně významnou součástí dohledu byly i vzdělávací hierarchie. Stranický dohled vykonávaly vedle nejasně kompetenčně a procedurálně vymezených a vícenásobně se překrývají-

¹³⁷ Vládní vyhláška o vyřizování stížností, oznámení a podnětů pracujících (150/1985), která je dodnes součástí českého práva.

cích formálních hierarchií také ovšem neformální struktury a procedury. Straničtí funkcionáři si běžně organizovali své soukromé informátorské sítě.

Hlavní náplň spravování nomenklatury spočívala ve: (i) schvalování, potvrzování, volbě, anebo jen vyjadřování ke kádrovým návrhům na obsazování všech důležitých funkcí ve státě (tzv. aktivní rozmísťování kádrů)¹³⁸ a (ii) spravování členské základny strany (přijímání kandidátů strany, straníků i jejich disciplinární trestání a vylučování). Tyto hlavní činnosti doplňovalo vytváření kádrových rezerv, politicko-ideologické školení kádrů i rezerv stejně jako rozhodování o kádrově důležitých záležitostech jako byly vyznamenávání, udělování vědeckých hodností, vysílání na funkcionářské stáže, výjezdy do kapitalistické a nekapitalistické ciziny apod.

Institucionální páteř spravování nomenklatury tvořila hierarchie stranických i nestraničtích rozhodovacích orgánů, grémií a plén, které navrhovaly, schvalovaly, potvrzovaly, volily, anebo se jen vyjadřovaly ke kádrovým návrhům. K této hierarchii byl připojen úplný seznam nomenklaturních funkčních míst týkající se všech oblastí života společnosti. Hierarchie rozhodovacích orgánů odpovídala stanovám KSČ, popřípadě měla zákonný podklad (např. orgány národních výborů). Hierarchie nomenklaturních funkčních míst byla odvozována od hierarchie stranických orgánů, které o nich rozhodovaly. Čím výše se rozhodovalo, tím mocnější funkce. O nejvyšších pozicích se ovšem rozhodovalo zřejmě v Moskvě.

Spravování nomenklatur se řídilo procedurálními předpisy rozpracovanými především pro rozmísťování kádrů. Stanovovaly zejména, kdo z komunistického aparátu kádrové návrhy předkládá grémiu a jaké musejí mít náležitosti (dotazník, vyjádření od bývalých zaměstnavatelů a společenských organizací, posudky spolupracovníků, výpis z trestního rejstříku a případně i lékařské osvědčení, výpis z kádrového materiálu dovolující zhodnocovat odbornou kvalifikaci a věrnost socialistickému zřízení). Odvolávání z funkcí procedurálně upraveno nebylo, rozhodovala strana.

Ministr provádějící personální změnu náměstka například předkládal návrh ÚV KSČ. Tento návrh přezkoumával tajemník UV KSČ a pak teprve jej předkládal předsednictvu sekretariátu UV, které o něm rozhodovalo hlasováním.

Funkční místa zahrnovala i místa v kádrově zasahujících grémiích a plénech. Jednalo se proto o složitý, sebeplodný organismus, který kontroloval kariéry všech ambiciózních lidí. Každý funkcionář nejen vděčil za svou funkci vyššímu orgánu, ale též věděl, že pouze z vůle tohoto orgánu se nemůže sborové hlasování jeho podřízených stát hrozbou pro jeho postavení. Komunistické straně (resp. jejímu aparátu) zajišťovala správa nomenklatury bezpečnou většinu loajálně hlasujících ve všech důležitých grémiích a plénech. Proto mohla privilegovaně vládnout nejen sama sobě, ale také všem složkám státní moci a hospodářským organizacím. Méně nápadným, ale o to důležitějším účinkem spravování nomenklatur byl fakt, že díky této specializaci se strana vydělovala z ovládaných věcných hierarchií, i když jimi pronikala. Kádrová práce vtiskávala hierarchiím charakteristické klima soudružských vztahů.

¹³⁸ Spravování nomenklatury můžeme také vidět jako praktické uplatňování monopolu na nerozvinutém a deformovaném trhu socialistických manažerů.

Spravování členské základny zahrnovalo nejen přijímání za kandidáty a členy strany, ale také zadávání stranických úkolů a jejich kontrolu, dále jejich politické školení, případné kázeňské trestání a vylučování v duchu principu disciplinace vázaného na vylučování. Nejednalo se pouze o platonickou hrozbu. Komunistická strana po celá padesátá léta nejen intenzivně nabírala členy, ale také je neustále vylučovala. Sloužily k tomu kampaňovitě prováděné prověrky, výměny členských legitimací (po rozsáhlé čistce z roku 1947 následovala v roce 1950, 1958, 1972 atd.) a samozřejmě procesy.

V případě vylučování ze strany nešlo na Palermském okrese ani v osmdesátých letech o formální záležitost. Nestačilo si zde členství zaplatit v příspěvcích. Do 13. 11. 1989 bylo v okrese za necelý rok vyloučeno celkem 120 soudruhů (cca 1%). Nejčastěji byli zřejmě nabíráni i vylučování mladí (do roku narození 1954). Pro nezáměr někdy kombinovaný s přestěhováním bylo vyloučeno asi 25%. Ovšem vyskytly se i případy, kdy lidé odevzdávali legitimace s kategorickým nechci či nějakou „nejapnou“ výmluvou (20%, většinou střední generace). Komunistická strana se také bez cirátů rozcházela s lidmi trestanými a alkoholiky.

Kabele; J. 2000: Filipovští komunisté na konci dvacátého století.

Abychom z koordinační perspektivy porozuměli stranickému dozoru nad „vykastrovaným“ veřejným zastupováním, musíme jej blíže představit. Instituty veřejného zastupování jsou určovány sliby (prezidenta, soudců atd.) anebo smluvními vztahy mezi zastupujícím a zastupovaným, který vylučuje v určitém oboru rozhodování o zastupovaných osobách nejen všechny ostatní osoby, ale též samotné zastupované. Děje se tak po právu, protože zastupování smluvně svá zastupovací práva svěřili svým zastupitelům. Součástí popsané smluvní nadřizovanosti jsou závazky zastupujících vůči zastupovaným, které jsou v zásadě nezávislé na úspěšnosti rozhodování zastupitelů. Ti jsou povinni odpovědně užívat získané způsobilosti tak, aby veřejnost zastupovaných z toho měla ve smluvním závazku slibovaný prospěch. Získaná zastupovací práva jsou, na rozdíl od vlastnických práv nevázaných na druhé osoby, podmíněna loajalitou zastupovaných osob. Bez této loajality se stávají Potěmkinovými vesnicemi zahalujícími bezmocnost nadřizovaného.

Smluvní zastupovací práva zahrnují formulování problému, rozhodování a vyjednávání, konání a organizování akcí i jejich vyhodnocování ve jménu zastupovaných. Obsahem tohoto veřejného zastupování jsou vlastní vláda (nakládání se zastupovanými a kontrola jejich jednání), reprezentace zastupovaných ve vztazích k jiným osobám, formování hierarchických pozic a jejich obsazování zastupovanými (nadřizování a podřizování) a případně i konstituce zastupování normotvorbou a výkonem kázeňské moci.

Způsobilosti institutu veřejného zastupování

TYPY KOORDINACE →	NAKLÁDÁNÍ	ROZDĚLOVÁNÍ ZPŮSOBILOSTÍ
VZTAHY ↓	(produkce)	(transakce)
NITERNÉ (vůči členům a orgánům)	Vláda (správa)	Nadřizování (podřizování)
MEZIOSOBNÍ (vůči jiným osobám)	Reprezentace	Konstituce zastupování (normotvorná a soudní způsobilost)

Nápadnou stránku veřejného zastupování představují způsobilosti uváděné v kolonce nakládání: vláda a reprezentace. Klíčové pro tento institut veřejného zastupování jsou však způsobilosti definování a rozdělování způsobilostí: kdo a za jakých okolností získá jaká zastupovací práva nakládat s druhými osobami. Tyto transakční způsobilosti totiž umožňují vykonávat relativně účinně dozor nad produktivními: vládnutím a reprezentací. Mohou zakládat hierarchické vyvažování moci komunistické strany, státní moci a „silových“ složek. Vedeným věcným hierarchiím komunistická strana povýtce přenechávala způsobilosti nakládání: správu společnosti a hospodaření, popřípadě starat se o bezpečnost státu. Funkcionáři těchto věcných hierarchií však museli straně skládat účty a byla na nich vyžadována stranická kázeň.

Aby konstituce veřejného zastupování mohla být využita pro takovýto výkon vedoucí úlohy, musí vedoucí skupina být schopna připravovat veřejnosti i zastupitele o konečné slovo při rozdělování způsobilostí. Tento nepochybně náročný úkol¹³⁹ může být úspěšně plněn díky systematickému uplatňování principu demokratického centralismu. Abychom si osvětlili, jak tento princip umožňuje přisvojení způsobilostí konstruování hierarchií a obsazování hierarchických pozic na úkor veřejností a zastupitelů, musíme se znovu vrátit k naší tabulce představující demokratický centralismus jako správního „kočkopsa“. Co se stane, jestliže institut vertikální loajality je užit na institut všeobecné volitelnosti (resp. zamčený institut všeobecné odvolatelnosti funkcionářů) v podmínkách absolutní platnosti institutu kolektivního rozhodování? Všechny vedoucí stranické orgány se sice v takovém případě volí zdola až nahoru, ale volitelé jsou stranickou loajalitou zavázáni volit vedoucí orgány podle toho, jak tyto orgány, resp. jim nadřízené orgány předem rozhodly. Pokud se zvolený znelíbí vyšším orgánům pro nedostatek loajality, je stejným organismem vedeného kolektivního rozhodování z funkce odstraněn. Spravování nomenklatur prováděné v rámci nejdůležitější agendy komunistické strany, kádrové a personální politiky, procedurálně stavělo právě na vedení kolektivního rozhodování umožněném hlasovací loajalitou funkcionářů, straníků a koneckonců i nestraníků.

V činnosti palermského předsednictva okresního výboru se například dvě třetiny rozhodovacích položek v roce 1988 týkaly kádrové a personální práce, 4% věcných problémů a zbytek se týkal organizování uvnitř OV KSČ a vztahů k vyšším a nižším složkám.

Kabele; J. 2000: Filipovští komunisté na konci dvacátého století.

Kritickým místem spravování nomenklatur je účinnost stranické disciplinace při zajišťování hlasovací loajality. „Kariérní“ motivace potenciálních straníků musela být tak silná, aby rezignovali na vyjadřování vlastních hodnocení sborovým hlasováním a nevyžadovali procedurální specifikace a zprůhlednění postupů zastupování. Bez této hlasovací loajality by se organismy spravování nomenklatury rázem hroutily. S touto loajalitou se naopak začíná nadřizování a podřizování pohybovat v uzavřeném kruhu: hlasovací loajalita zabezpečuje výběr takových veřejností pro hlasování o umísťování do nomenklaturních pozic, které jsou ochotny loajálně hlasovat.

¹³⁹ Ani veřejnosti, ani kvazivlastníci státních podniků či kvazisprávci úřadů disponující velkými zdroji se těchto skutečně významných způsobilostí nevzdávali snadno. Mohli se spolčovat a také tak činili.

Ochrany závazků, způsobilostí a způsobů vázaných na spravování nomenklatur

Spravování nomenklatur mohlo působit jako účinný nástroj stranické disciplinace pouze tehdy, jestliže s ním spjaté závazky, způsobilosti a způsoby byly účinně chráněny bez závislosti na soudech.¹⁴⁰ Herní rámce mohou být chráněny následujícími typy ochran:¹⁴¹

Typy ochran soutěživých herních rámců

UPLATNĚNÍ HERNÍHO RÁMCE →	RELEVANCE	ZJEDNÁVÁNÍ KONFORMITY
SFÉRA INSTITUCIONALIZACE ↓		
BAZÁLNÍ ÚROVEŇ (herní rámce)	Obsazování hry (vstup/výstup)	Závazné posudky konformity a kvalifikace druhých (stěžování/ sborové hlasování)
META-ÚROVEŇ (právo/spravedlnost)	Způsob ustavování (ukotvení/zveřejnění)	Zjednávání nápravy (kázeň/soud)

Můžeme očekávat, že v případě zřízení založeného na ochraně vůdcovských privilegií a plánovacích monopolech budou mít převahu typy ochran, které v ústavních zřízeních ustupují do pozadí, „hrají druhé housle“.¹⁴² V paradigmatu jsou vyznačeny tučně. Měly by se zde posilovat: (i) role kontroly vstupu (spravování nomenklatury), (ii) systémy anonymního stěžování, (iii) ukotvení vedoucí úlohy (revoluční mýtus a historický materialismus) a (iv) disciplinární vymáhání loajality. Vůdcovské privilegium je ovšem samo zdrojem vlastní sebeochrany opírající se spíše o starosvětské principy panování. Ty nemusejí být diferencované a procedurálně propracované. Důležité je, aby byly pevnou součástí „gestaltu“ poměrů zakládající vedoucí úlohu. Úpadek do „nemilosti“ signalizovaly fámy, „odstříhování“ od zakulisních informací, zbavení ochrany před „stranickou“ kritikou, nezvaní na ad hoc grémia, obcházení při rozhodování, nezařazování do grémií a vedlejších funkcí atd.

Spravování nomenklatury a členské základny kontrolovalo především vstup. Činilo z aparátu strany, aktivů funkcionářů a straníků, a tím i z celé komunistické strany výlučnou a zasvěcenou skupinu. Její členové byli využíváni k plnění věcných stranických úkolů, ale na tomto plnění mnohdy nebyl důležitý tolik obsah úkolů jako tímto způsobem vyjadřovaná lojalita a vykazování pracovního soudružství. Paralelně působil rozvinutý systém umožňující stěžovat si anonymně na kohokoli včetně stranických funkcionářů. Protože se na grémiích a schůzích kritizovalo jen ve velmi omezené podobě a již vůbec nepřicházelo v úvahu si stěžovat takto veřejně nahoru, stalo se zvyklostí, že ožehavější stížnosti a připomínky se podávaly zpravidla anonymně. Ty pak byly brány stejně vážně jako stížnosti a připomínky neanonymní.

Každá i anonymní stížnost byla na Palermsku evidována a vyšetřována pod přímým vedením tajemníků OV KSČ a končila rozhodnutím: odůvodněné, částečně odůvodněné a neodůvodněné vždy s doplňkem opatření.

Kabele; J. 2000: Filipovští komunisté na sklonku dvacátého století.

¹⁴⁰ Silnější postavení soudů by mohlo účinně omezovat nadřazenou paralelní moc komunistické strany.

¹⁴¹ Kabele: Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: příklad soudnictví. 2001.

¹⁴² Kabele: Z kapitalismu do socialismu a zpět. 2002.

Roli ukotvení vedoucí úlohy v revolučním mýtu jsme si charakterizovali již dříve. Chránilo vedoucí úlohu strany tím, že ji vybavovalo privilegiem uplatňovat v poslední instanci budovatelské hledisko. Vymáhání kázně přímo navazovalo na systém stěžování, který by bez tohoto arbitrárního zjednávání nápravy (strana stejně jako jednotliví funkcionáři rádi odpouštěli, aby jim lidé byli zavázáni) nebyl účinný. Kromě toho představovalo možnou dohru systematicky prováděného skládání účtů. Tento systém byl institucionalizován jak ve stranických kontrolních a revizních komisích, tak v standardních agendách nejužších stranických grémií, kde se obřadné skládání účtů konalo.

„Předvoj“ budovatelské skupiny v budovatelském zřízení svá vůdcovská privilegia a plánovací monopoly prosazuje obsazováním klíčových herních pozic. Spravuje nomenklatury díky účinnému vymáhání hlasovací loajality. Vede parlamenty i soudy. Jsou-li takto z ústavní perspektivy zásadně narušeny klíčové ochrany práv a svobod, počínaje vstupy a výstupy, přes účinné vyjadřování posudků konformity a schopností druhých až po spravedlivé soudní řízení, musejí osoby – jednotlivci i organizace – hledat oporu u vedoucí síly. Posiluje se tak význam zejména stěžování a kázeňského zjednávání nápravy. Přitom je vždy též uplatňováno narativně ustavované budovatelské hledisko. Protože budovatelský režim není plně garantovatelný principem demokratického centralismu, jeho budovatelský mýtus byl jeho základní výzbrojí i Achillovou patou.

Popisovaný silný ochranný val vůdcovských privilegií a plánovacích monopolů budovatelské skupiny je pro normalizovanou existenci budovatelských režimů víc než nutný. Musejí se spoléhat na neuskutečnitelné ústřední plánování. Aby odpovědnost za důsledky této systémové nedostatečnosti nepadala na předvoj budovatelské skupiny, všechny výše uvažované typy ochrany práv a svobod musejí plnit povýtce protikladné funkce: stávají se stavebními kameny organismů, které umožňují přerozdělovat odpovědnost za ústřední seřadování „předvojové“ skupiny na celou společnost.

Literatura

„Ústava z roku 1960“. 100/1960.

Alchian, Armen and Harold Demsetz. (1972): „*Production, Information Costs, and Economic Organization*.“. American Economic Review 62: 777–95.

Arendt, Hannah. (1995): *Totalitarismus I-III*. Oikoymenh.

Aron, Raymond. (1993): *Demokracie a Totalitarismus*. Brno: Atlantis.

Berger, Peter. (1986): *The Capitalist Revolution*. New York: Basic Books.

Bowie, N. and E. Freeman. (1992): *Ethics and Agency Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Brzezinski, Zbigniew. (1961): *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. New York: Frederick A, Praeger.

Carr, Edward. (1949): *The Soviet Impact on the Western World*. New York: Macmillan.

Coleman, James. (1990): *The Foundation of Social Theory*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Crozier, Michel. (1964): *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.

- Dahl, Robert. (1995): *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Elster, Jon, Claus Offe, and Ulrich Preuss. (1998): *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel. (1994): „*Moc a subjekt*.“ In: *Myšlení vnějšku*, Praha, Hermana a synové, Pp. 195–227.
- Foucault, Michel. (2000): *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Friedrich, Carl and Zykmond Brzezinski. (1956): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Massachusetts: Cambridge Press.
- Garfinkel, Harold. (1967): *Studies in Ethnometodology*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Habermas, Jurgen. (2001): „*Tři normativní modely demokracie*.“ In: *Teorie demokracie dnes*, Ian Shapiro and Jurgen Habermas. Praha: Filosofia, Pp. 79–95.
- Hayek, Friedrich. (1991): *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- JU0259_54B. (1954): „*Stanovy komunistické strany Československa*. Praha: ÚV KSČ“.
- Kabele, Jiří. (1998): *Přerody. Principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum.
- Kabele, Jiří. (2000): „*Filipovští komunisté na konci dvacátého století*.“ In: Filipov III, ed. Josef Kandert. Praha: Fakulta sociálních věd UK,
- Kabele, Jiří. (2000): „*Vlastní princip pohybu II: Pokušení vyvoleností a bytostný princip pohybu*“. Institut sociologických studií UK FSV (rukopis).
- Kabele, Jiří. (2001): „*Ochrana práv a sociální konstrukce hierarchií: Příklad soudnictví*.“ In: *Kdo se bojí hierarchií?*. Sociologické texty ed. Praha: Sociologický ústav AV ČR, Pp. 29–60.
- Kabele, Jiří. (2002): „*Z Kapitalismu do socialismu a zpět*“. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd (připravováno do tisku).
- Kabele, Jiří, Martin Hájek, and Tomáš Holeček. (2001): „*Lesk a bída hierarchií českého soudnictví*.“ In: *Institucionalizace (ne)odpovědnosti: globální svět, evropská integrace a české zájmy (2)*, eds. Jiří Kabele and Lubomír Mlčoch. Pp. 419–64.
- Kandert, Josef. (1998): *Filipov I*. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Klokočka, Vladimír. (1996): *Ústavní systémy evropských států (Srovnávací studie)*. Praha: Linde.
- Klvačová, Eva. (1989): „*Ekonomická úloha státu*.“ In: *Institucionální souvislosti fungování ekonomiky*. Josef Zieleniec. Praha: Ekonomický ústav ČSAV, Pp. 65–86.
- Kornai, Janos. (1986): *Economy of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Linz, Juan. (1974): *Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. London: John Hopkins Univ. Press.
- Marx, Karl. (1954): *Kapitál*. Praha.
- Merton, Robert. (1957): *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press, Pp. 195–206.
- Mlčoch, Lubomír. (1990): *Chování československé podnikové sféry*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV.
- Nee, Victor S. D. (1989): *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- Popper, Karl. (1950): *The Open Society and Its Enemies*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Przeworski, A. (1991): *Democracy and the Market. Political and the Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Przeworski, A. (1991): „*Some Problems in the Study of the Transition to Democracy.*“ In: *Transition From Authoritarian Rule*, Guillermo S. P. O'Donnell. Naltimore: John Hopkins Univeristiy Press.
- Schumpeter, Joseph. (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Stark, David and László Bruszt. (1998): *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Večerník, Jiří. (1998): *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Summary

Možnosti chápání hierarchií a jejich komunistická éra

Sociální hierarchie a ekvity

Jiří Kabele, Martin Hájek

Jednotlivci, skupiny i organizace, aby rozuměli sociálnímu dění a byli schopni v něm způsobit jednat, musejí dokázat přehledně uchopovat, rozpoznávat i přiměřeně respektovat asymetrické a symetrické vlivy. *Využívají k tomu sociální hierarchie a sociální ekvity*, formace nerovných a rovných sociálních vztahů, které pořádají jak sociální aktéry, tak sociální předměty. Hierarchie a ekvity mají díky svému abstraktnímu rozměru, který „doplňuje“ názorná a případně i symbolická kvalita, svou vlastní konstrukční sílu. Působí jako důležitý prvek předpochopení dění.

Hierarchie představují abstraktnější pojem než konkrétní a „viditelné“ *sociální hierarchie*, které známe z dnešních forem vládnutí. *Ordinální relace* pořádkující asymetrie jsou jako pojem ještě abstraktnější než *hierarchie*. Pojem *ekvity* zavádíme nově, jako protipól hierarchiím. Ekvity mají ovšem také svůj abstraktní protějšek v *relacích ekvivalence*, které pořádají symetrie zakládané stejností či rovnomocností. Společné zázemí všech těchto „logických“ souvztažností představuje pojmová opozice: *asymetrie* versus *symetrie*.

Hierarchie a *ekvity* představují zvláštní typy ekvivalencí a ordinalit, které jsou spojeny s tvary. Tyto tvary se prosazují, protože uspořádávají dění a činí je na laické i odborné úrovni pozorovatelným, srozumitelným i sdělitelným. Toto uspořádávání – vjemová hierarchizace, anebo ekvityzace – se týká jakéhokoli nejen sociálního dění. Na konstruování sociálního dění se vjemová hierarchizace a ekvityzace podílejí ovšem nejenom v rovině porozumění, ale také thomasovsky jako součást definice sociální situace určují jednání lidí, a tím i samotné dění. Rodí se z nich vzorové (deklarovaně uskutečňované), ale též faktické (uskutečně) hierarchie a ekvity.

Hierarchická relace (hierarchie) je ordinální relace, jejíž zvláštností je spojení s časoprostorovým a sociálním uspořádáním nejběžněji vyjadřovaným *nad* a *pod* (nadřazenost), a *před* a *po* (precedence). Možná jsou ovšem i jiná uspořádání např. v centru a na okraji (centralita) apod. Nadřazenost je asociována s vertikálitou. Evokuje celou řadu geometrických představ: jednorozměrné veličiny, škály či žebříčky, dvourozměrné stromy a vrstvy, či třírozměrné pyramidy. Centralita je spojena s představou soustředných kruhů. Precedence hierarchizuje například prostřednictvím prvotnosti, stejně tak ovšem výsadou může být poslednost.

Ekvity je tvarovanou ekvivalentní relací, jejíž zvláštností je spojení s časoprostorovou figurací, je nejběžněji vyjadřovaná stejností (ani *nad* a ani *pod*, ani *před* a ani *po*). Může být dána i vyvažováním, které navozuje stejnost, či paritu pořádaných vztahů. Ekvity mají – alespoň tak se nám to jeví – menší názorný potenciál než hierarchická relace. V sociálním světě bývají spojeny s mocnými ideály rovnosti anebo osvobození.

Tvarová evidentnost hierarchií a ekvity nesouvisí pouze s časoprostorovým uspořádáním. Přispívají k ní často i obecné kvality vazeb mezi součástmi těchto tvarů. Charakterizu-

jí součinnost prvků a součástí zakládanou specializací. Poukazujeme na dva způsoby takové součinnosti: (i) koordinaci souhrou a protihrou a (ii) nesouměřitelnost. Uvažované obecné kvality vazeb propůjčují tvarovému uspořádání ještě větší konzistenci: různé a potenciálně odloučené prvky spojují v jednotu. Díky nim organizace drží pohromadě a vzdoruje rozkladu, ale také nese sama o sobě význam a přirozeně na sebe poutá nejrůznější symbolické hodnoty.

Obrazná evidentnost hierarchií a ekvit zakládá nejen možnost jejich ikonografického studia, ale také nás neodbytně upozorňuje na mnohem bohatší osvětí symbolických hodnot jejich tvarů. Konkrétní časoprostorovost, ještě zřetelněji než součinnost i nesouměřitelnost složek, zde má svůj přesah, kterým poukazuje ke skrytým, avšak důležitým vnitřním významům, kterých je nutné se zmocňovat spíše „ikonologickými“ přístupy. Možnost tohoto symbolického přesahu určitých hierarchií a ekvit, anebo inverzně viděno jejich klíčového zahrnutí do symbolického univerza, je nejen kulturně specifická, ale také všeobecná. Je zřetelnější a možná i propracovanější v případě hierarchií a společností s jednou pro vždy daným řádem. Symbolismus na jedné straně vystihuje sociální organizaci a na straně druhé ji ovšem také vytváří.

Sociální hierarchie a sociální ekvity vyjadřují a dotvářejí – bereme-li v potaz jejich konstrukční sílu – složitý souběh symetrických a asymetrických vlivů sociálního dění. Jsou nástrojem i produktem vládnutí, ale též vlastnění či poznávání. Jejich podoba je dotvářená jejich koexistencí. Můžeme jim rozumět koordinačně i strukturně-systemicky. Koordinačním pojetí sociálních vztahů osob (individuálních i kolektivních) vychází z metodologického individualismu. Sociální vztahy zde tvoří v rekapitulacích a scénářích akcí dynamicky uvědomovaná, sdíleně nízká anebo naopak vysoká koordinační nákladnost nějakého oboru společných transakcí. Strukturní chápání soustav sociálních vztahů se nezaměřuje tolik na intence a jednání jednotlivých aktérů, nýbrž na logiku a „fungování“ celé struktury. Význam sociálních vztahů se ozřejmuje, teprve jsou-li vztaženy k celému souboru vztahů, tvořících koherentní a do jisté míry ohraničený celek, jakousi jednotu rozdílů. Předpokladem pro pochopení jednání nějakého aktéra v sociální hierarchii nebo ekvité je poznání struktury vztahů, do nichž je aktér „zapleten“.

Zdroje sociálních ekvit a hierarchií spočívají v postulování, v ohodnocování a sociálním srovnávání, v soutěži a boji, vyvažování a převažování, v integraci a desintegraci, diferenciaci a totalizaci. Tyto zdroje současně generují i zrcadlí symetrie a asymetrie vlivů. Ohodnocování a sociální srovnávání, soutěž a boj, vyvažování a převažování zřetelně navozují perspektivu herní koordinace, zatímco integrace a desintegrace, diferenciaci a totalizace spíše asociují rozvoj struktur.

Ze srovnání hierarchií a ekvit vyplývá naše základní zjištění, že zvláště v sociálních hierarchiích tkví využitelná i zneužitelná, nicméně svébytná konstrukční síla, která odjakživa vtiskává ráz lidským záležitostem.

O popisu hierarchického vztahu

Tomáš Holeček

K sociologické práci o hierarchiích patří jistá míra popisnosti. Popis patří i k běžnému, nevědeckému životu. Při bližším pohledu uvidíme, že pod označení popis patří různé, i když vzájemně příbuzné způsoby vyjadřování.

Můžeme rozlišovat různé významové statusy popisných vět. Významový status bude představovat obecnou charakteristiku významu věty; z logického pohledu bude daný tím, s jakými dalšími větami by si věta mohla protirečít a s jakými ji můžeme spojovat v dedukci.

Například věta „Pan Jaroslav Šabata má ve stranické hierarchii nižší postavení než pan Josef Špaček.“ může mít následující statusy:

Může to být sdělení o současném dění, s následujícími pravidly režimu řeči: autor nebo mluvčí deklaruje, že do určité míry ví, co se děje ve straně, a sděluje ostatním (kteří by to mohli nevědět), jaký je hierarchický vztah mezi pány Šabatou a Špačkem.

Může to být spekulace o současném dění, se kterou by bylo vhodné zacházet podle následujících pravidel: mluvčí by předpokládal, že vztahy ve stranické hierarchii nemůže s jistotou znát, a na tomto nejistém základě by postavil svou tezi o hierarchickém uspořádání.

Může to být sdělování znalosti, jejíž ověřování vůbec nehraje žádnou roli. Mluvčí může pouze předávat znalost a nijak ji nedokládat a nezdůvodňovat.

Může jít o uvádění posluchače nebo čtenáře do určité společenské situace nebo společenského rámce. Pravidla by tu platila následující: kompetentnost mluvčího je předem předpokládaná a posluchači jsou předkládané věty, které musí přijmout, chce-li se do společenského rámce včlenit.

Může jít o návrh (výzvu) na rozšíření popisných vyjadřovacích možností.

Může jít o ukázání, o výzvu, aby posluchač (nebo čtenář) obrátil svou pozornost nanačteným směrem.

Bylo by ovšem možné uvažovat o různých kombinacích uvedených statusů a o jejich dalších a dalších podobách.

Vládcové „z boží milosti“ versus „ti nejlepší“; sociální a kulturní hierarchie v zrcadle antropologických výzkumů.

Josef Kandert

Hierarchie jsou jedním z témat, jímž se sociální antropologové zabývají po celou dobu existence svého oboru; pracují ale spíše s pojmy nadřazenosti a podřazenosti než s pojmy nižšího a vyššího postavení v hierarchizovaném systému. Tomuto, hierarchickému, pojetí mají nejbližší výzkumy zaměřené na otázky existence společenských vrstev a společenských tříd a na problematiku vzniku státu. Problém nadřazených a podřazených pozic či chování nadřazených a podřazených členů skupin chápou antropologové velmi široce a zkoumají je – zkoumali je – v nejrůznějších podobách, variantách, v nejrůznějších skupinách i v nejrůznějších dobách.

Ve druhé polovině 19. století byl antropologický zájem o hierarchie spojován především s otázkou vzniku států a s otázkou podoby či existence rodových společností (*Tribal Societies*) – respektive s existencí hodnostářů v rodových společnostech. V rámci evolučních kategorií se uvažovalo o obdobích lidských dějin, kdy existoval primitivní komunis-

mus – tj. společnost bez sociálních a kulturních hierarchií. „Otcové“ antropologie se přitom opírali i o zprávy antických autorů, o idealizované zprávy o „urozených divoších“ ze 17. a 18. století a čerpali z nich podněty pro své teoretické konstrukce.

Teprve dlouhodobé terénní výzkumy, jejichž počátky sahají do devadesátých let 19. století, přinesly kvalitativně nové materiály, na nichž bylo možné stavět další teorie. Výrazný příliv dat nastal mezi lety 1930 až 1960, kdy se uskutečnily desítky výzkumů konkrétních společností – státních i nestátních – většinou s použitím funkčně-strukturálního přístupu. Z našeho hlediska je důležité, že byly zkoumány také společnosti s minimální mírou hierarchizace – např. Nuerové, Tallensiové, Pygmejové, Sánové a další africké kmeny. Po II. světové válce byly výzkumy směřované do Afriky rozšířeny o výzkumy v Latinské Americe, Asii a Oceánii, nastal i rozvoj historické antropologie, což přineslo výsledky z analýz písemnických, většinou státních společností středověku, raného novověku a starověku. Na základě těchto všech výzkumů, rozborů i syntéz je dnes možné představit alespoň hrubou charakteristiku sociálně-antropologického chápání pojmu „hierarchie“.

Celkově lze říci, že z antropologického hlediska není společností a kultur bez hierarchií.

Antropologická data umožnila rozlišit několik principů, s jejichž pomocí si lidé (členové společnosti a nositelé kultury) vysvětlují existenci konkrétních sociálních a kulturních nerovností.

V prvé řadě to jsou principy rozdělující lidi na základě osobních schopností, věku a pohlaví. Uplatňování principu osobních schopností je v jednotlivých společnostech založeno na myšlence soutěživosti, která je podporována celou skupinou. Principy (věku a pohlaví) jsou založeny na myšlence předurčení; nadřazené a podřazené společenské postavení je důsledkem této předurčenosti.

Další principy, ovlivňující nerovné postavení lidí, bývají popisovány (a chápány) v lidových modelech jako principy elitářské, přičemž je jejich vznik vysvětlován jako výsledek či důsledek nějaké lidské činnosti. Jako první je možné zmínit princip „nadpřirozených schopností“, který ve všech zkoumaných společnostech a kulturách souvisí s komunikací s ne-lidskými světy. Dále je možné uvést příbuzenský princip – určité postavení, určité výhody se dědí na základě pokrevních svazků (skutečných anebo fiktivních). Variantou příbuzenského principu je představa o rozhodující roli narození do určité skupiny či rodiny. Zvláštním případem jsou vztahy nadřazenosti a podřazenosti, které najdeme v rodině a ve skupinách nejbližších příbuzných. Schéma hierarchického obrazu rodiny a skupiny blízkých příbuzných se totiž objevuje v mnoha „lidových modelech“ jako vzor či zdůvodnění hierarchií politických, náboženských, ekonomických a jiných. Principy „mimořádných schopností“ a „příbuzenský“, stejně jako varianta „narození se do přirozeně hierarchizovaných skupin“ jsou založeny na myšlence předurčenosti, možná předurčené vyvolenosti – a jak již bylo naznačeno, mohou se v konkrétních společnostech různě kombinovat.

Existují i principy vysvětlující, které vysvětlují a umožňují hierarchizaci mezi skupinami a tím vedou i ke vzniku nadřazeného a podřazeného společenského (kulturního) postavení mezi jednotlivci. Do této kategorie skupinových principů patří dělení podle rasy, podle příslušnosti k národu, k náboženství, k „zaostalé“ či „vyspělé“ skupině a mnoho dalších. Tyto principy jsou většinou zkoumány v rámci problematiky „my a oni“ – „domorodců a cizinců“ – etnických vztahů – mezikulturních vztahů. Jak rasový, tak národnostní princip jsou založeny na myšlence předurčenosti či předurčené vyvolenosti. Nebývá úplně přesně jasné, kdo onu předurčenost stanovuje, ovlivňuje či vytváří.

Pouze s jednobožskými náboženskými soustavami a s jejich věřícími, tj. s judaisty, křesťany a muslimy (a s jejich společnostmi a kulturami) je spojena existence principu „náboženské výlučnosti“ a nadřazenosti určitého náboženského systému nad jinými náboženskými systémy. Do stejné kategorie, tj. k témuž principu, by možná bylo možné přiřadit i marxistickou (komunistickou) ideologickou soustavu. Dalším principem odlišujícím od sebe především skupiny je princip vyspělosti/zaostalosti. Také on je průvodním jevem kontaktu rozdílných a vzájemně si cizích kultur. Variantou principu vyspělosti/zaostalosti je princip vědění. Variantou principu vyspělosti/zaostalosti je i dělení skupin na „průmyslové“ a „ne-průmyslové“ – tedy z technologického hlediska vyspělejší a méně vyspělé. Principy vědění, vzdělání, průmyslu a písemnictví jsou založeny na myšlence soutěživosti.

Principy vedoucí k hierarchizaci jednotlivců (vysvětlující ji) a principy vedoucí (vysvětlující) k hierarchizaci skupin se vzájemně prolínají a kombinují; všechny se pak sbíhají či prolínají ve stratifikačních situacích.

V pozadí všech „přirozených – rovnostářských – univerzálních“ principů i principů elitářských, které vedou ke vzniku hierarchií v lidských společnostech, jsou dvě myšlenky či ideje: představa o soutěživosti a představa o předurčení (případně předurčené vyvolenosti). Principy založené na těchto obou idejích se nerozlučně a současně objevují v analýzách stratifikovaných společností. Mění se jen vzájemný poměr (podíl) principů, založených na jedné či na druhé ideji. V naší vlastní společnosti je „soutěživost“ chápána jako lidská vlastnost, lidský přínos; „předurčenost“ je chápána jako důsledek vlivu (působení) ne-lidí, jako přínos ne-lidí do lidských činností. Názory na poměr soutěživosti a předurčenosti se v dějinách naší společnosti (civilizace) měnil – dnes převládá představa o zásadním významu soutěživosti.

Vláda v budovatelském zřízení

Jiří Kabele

Předkládaný teoretický model komunistického vládnutí vychází z duálního sociálního konstruktivismu. Budovatelská zřízení zde představují alternativní pojetí společenského uspořádání moderních společností vůči ústavnímu. Zřízení jsou sice deklarovaně uskutečňovaná, ale vznikají uspořádání společnosti – dále *režimy* –, které se jim specificky nepodobají. Nicméně nabízejí vykazatelné herní rámce pro uplatňování velké šíře zájmů mnoha individuálních a kolektivních osob najednou. Tyto osoby pak ovšem mají společný zájem na přizpůsobování herních rámců daným poměrům i na jejich vymáhání.

Povaha námi uvažovaných zřízení je dána: (i) příběhem jeho zrodu, (ii) zásadami, které určují rozdělování způsobilostí vlastnit, vládnout a případně i poznávat (dělbou teritorií svobody), a (iii) instituty, které chrání práva a svobody osob dotčených výkonem těchto způsobilostí (dělbou teritorií odpovědnosti). Zřízení se v této perspektivě jeví především jako modelové zařízení, které propojuje dělbou teritorií svobody s dělbou teritorií odpovědnosti. Ústavní a budovatelská zřízení se neliší tím, že by se v nich uplatňovaly zcela odlišné vzorové herní rámce pro vládnutí a vlastnění, pouze v nich sémanticky dominují jiné jejich výběry. Převaha právně ukotveného a decentralizovaného veřejného zastupování a soukromého podnikání zakládá ústavní zřízení. Důraz kladený na spíše „mimoprávní“ vedoucí úlohu a ústředně plánované hospodaření jsou zase charakteristické pro budovatelské zřízení.

Ústavní zřízení se zpravidla ústavou zavazují, že bude existovat poměrně těsná korespondence mezi zřízením a režimem. Jiná než ústavní zřízení nedosahují relativně dobré ko-

respondence mezi zřízením a režimem a ani o to neusilují. Nemají jasně stanovená práva a svobody, ani je nechrání. Zpravidla brání privilegia a monopoly budovatelské skupiny. Ústavy proto bývají doplňovány ve své konstitutivní roli jinými texty (např. stanovy KSČ) popisujícími procedurálně vedoucí úlohu určité společenské skupiny.

Zastupování ustavuje v podobě právního státu takové zřízení, které zaručuje, že každá skupina může deklarovat své nároky na získání způsobilostí vládnout, třeba i tvrzením, že má výlučné poslání. Zároveň ovšem vylučuje možnost, aby tato skupina či organizace získala vedoucí úlohu trvale. Budovatelské zřízení se naproti tomu opírá o herní rámování vládnutí zakládající vedoucí úlohu určité skupiny. Autorita pro výkon vedoucí úlohy v budovatelském zřízení není však weberovsky čerpána prvotně z práva, ale z dispoziční přednosti: vědění, umění či vize a s ní spojeným historickým posláním budovatelské skupiny. Podporována je myšlenkou ústředního plánování, které se jeví s odkazem na expertní přednosti racionálnější, a tedy i výhodnější než soukromé podnikání.

Zastřešující herní rámec budovatelského zřízení má povahu dominantně historicko-scénickou. Institucionální složka budovatelských režimů je dána proměnou ústavního zřízení, která vznikne tím, že je instalována nadřazená paralelní moc předvoje budovatelské skupiny, v našem případě komunistické strany. Ústavní vyvažování zákonodárné, výkonné a soudní moci se v budovatelském zřízení spontánně proměňuje v skrytý, jinak než ústavně regulovaný boj více či méně autonomních složek: (i) nadřazené paralelní moci (komunistické strany), (ii) státní moci (které se nejvíce kryje s výkonnou mocí) a (iii) tzv. silových složek (trestní soudnictví, systémy lidové kontroly, bezpečnost a armáda).

V budovatelských zřízeních dochází ke zdvojení všech věcných hierarchií hierarchiemi předvoje budovatelské skupiny. Toto zdvojení v českém případě ustavovaly Stanovy KSČ zejména existencí stranických organizací uvnitř všech hospodářských i správních organizací tohoto zřízení včetně ústavních, existencí stranických skupin uvnitř všech početnějších grémií zabezpečujících fungování těchto institucí a rezidentským postavením každého člena strany v jakýchkoli sférách života společnosti včetně soukromých, které bylo založené jeho stranickými povinnostmi. Všem stranickým skupinám, orgánům a organizacím komunistické strany tyto stanovy udělují způsobilost řídit, kontrolovat anebo jen upozorňovat na nedostatky. Těmto oprávněním je nutné rozumět v kontextu demokratického centralismu. Vznikl sloučením neslučitelného, ideje demokratické samosprávy a byrokratické správy; naroubováním byrokratických hierarchických prvků na původní samosprávní ekvinní substrát. Popsané sloučení neslučitelného – vertikality a horizontality působení – vytváří systémově pole neurčitosti, která tak mohou být ovládnuta paralelní, avšak interně působící mocí. Tento prostor pro uplatňování autoritářství činila „dokonale“ neprůhledným praxe spravování nomenklatur.

Spravování nomenklatury mělo v komunistickém vládnutí svůj rub v systému dohledu nad plněním stranických úkolů funkcionářů i řadových straníků. Hlavní náplň spravování nomenklatury spočívala ve: (i) schvalování, potvrzování, volbě, anebo jen vyjadřování ke kádrovým návrhům na obsazování všech důležitých funkcí ve státě a (ii) spravování členské základny strany. Kritickým místem spravování nomenklatur je účinnost stranické disciplinace při zajišťování hlasovací loajality. Hlasovací loajalita zabezpečovala totiž výběr takových veřejností pro hlasování o umísťování do nomenklaturních pozic, které jsou ochotny loajálně hlasovat.

Ochrana vůdcovských privilegií a plánovacích monopolů předvoje budovatelské skupiny se opírá o (i) kontroly vstupu (spravování nomenklatury), (ii) systémy anonymního

stěžování, (iii) ukotvení vedoucí úlohy (revoluční mýtus a historický materialismus) a (iv) disciplinární vymáhání loajality. Silný ochranný val vůdcovských privilegií a plánovacích monopolů budovatelské skupiny je ovšem pro existenci budovatelských režimů nutný, protože se musejí spoléhat na neuskutečnitelné ústřední plánování. Aby odpovědnost za tuto systémovou nedostatečnost nepadala na předvoj budovatelské skupiny, výše uvažované typy ochran se stávají stavebními kameny „organismů“, které přesouvaly odpovědnost za ústřední selhávání z „předvojové“ skupiny na celou společnost.

Seminář

Komunistické vládnutí ve zpětném zrcadle

Hlavní téma:

Hierarchie jako síla i slabina komunistického vládnutí

Doplňkové téma:

Sovětská dominance východoevropským satelitům

Normalizační zrcadlo nevyprávělo o komunistickém režimu pravdu. Realistický obraz o komunistickém vládnutí nám nenabízí ani přerodové zrcadlo sametové revoluce a transformace. Seminář *Komunistické vládnutí ve zpětném zrcadle* se pokusí nabídnout věrnější obrazy komunistického vládnutí. Domníváme se, že na komunistickém vládnutí můžeme studovat některé klíčové rysy moderního vládnutí, která nás mohou vybavovat v boji proti institucionalizované neodpovědnosti.

Hlavní téma semináře se odvíjí od cíle výzkumného projektu Dědictví komunistické vlády.¹⁴³ Je jím studium českého reálného socialismu, které se pokusí nezkresleně a bez předsudků popsat i teoreticky uchopit procedury komunistického ovládnutí společnosti (uskutečňování vládnoucí úlohy KSČ) na konci osmdesátých let. Takový popis by se měl stát východiskem pro studium možných podob polistopadové setrvačnosti těchto forem vládnutí.

Zajímá nás podíl hierarchií na poměrně stabilním institucionálním fungování českého reálného socialismu v konci osmdesátých let. Uplatňování demokratického centralismu a procedury spravování nomenklatury činily – navzdory deklarovanému rovnostářství – z hierarchií zároveň prostředek i cíl komunistického vládnutí. Po listopadu se již nemohly bez výsadního postavení komunistické strany uplatňovat ve své „totálnosti“. Nicméně celá řada indicií nasvědčuje tomu, že dříve zavedené způsoby a procedury vládnutí stejně jako nejrůznější formy institucionalizované neodpovědnosti se zdárně přizpůsobovaly novým poměrům a mohly poměrně snadno kolonizovat nově zaváděné ústavní formy vládnutí. Domníváme se, že je to způsobené tím, že komunistické vládnutí bylo založeno na specifických formách ovládnutí původně ústavních institucí, které v nových poměrech mohly přijít vhod nejrůznějším zájmovým skupinám. Komunismus byl školou, jak pod fasádou demokracie vládnout nedemokraticky.

Doplňkové téma pokrývá důležitý rozměr řešení našeho výzkumu, které sami nejsme schopni soustředěně řešit. Očekáváme, že v této oblasti nás výrazně mohou obohatit příspěvky domácích i zahraničních kolegů. Sovětská dominance východoevropským satelitům představovala velmi důležitou, ne-li nejdůležitější podmínku stability reálných socia-

¹⁴³ *Vládu* či *vládnutí* zde definujeme jako výkon pravomocí či jinak získaných mocí ve vztazích nadřízenosti. Takto vládá hierarchicky prostupuje celou společnost od shora dolů.

lismů ve východoevropských zemích. Víme, že tato dominance nebyla bezproblémová. Bouře 1953 v NDR, 1956 Maďarsko a 1968 Československo končily sovětskou intervencí. Polsko 1981 se jí vyhnulo za cenu stanného práva. Na druhé straně doopravdy tato dominance selhala až na vnitřní nedostatek vůle ji vykonávat.

Cíle semináře:

Seminář se koná před ukončením grantového úkolu a má sloužit především ke třem účelům: pro rozvinutí mezinárodní spolupráce, ke kritickému zhodnocení především teoretických prací vzniklých v rámci grantu a v neposlední míře též k diskusi otevřených problémů komunistického vládnutí, která umožní zpřesnit a prohloubit souhrnnou interpretaci popsanych způsobů vládnutí v československém reálném socialismu.

Organizační záležitosti:

Místo konání: FSV, U Kříže 8, Praha 5 – Jinonice

Datum konání: 11.–13. 9. 2003

Program:

ČTVRTEK	PÁTEK	SOBOTA
	Příspěvky	Dopolední program dle dohody
	<i>přestávka</i>	
	Příspěvky	
	<i>Oběd</i>	
Čaj o páté	Diskuse otevřených problémů	
Představení otevřených problémů	<i>Večeře</i>	

Harmonogram semináře:

Kontaktování odborníků a rozeslání „call for papers“	15. 1. 2003
Datum odevzdání přihlášek:	15. 3. 2003
Datum odevzdání příspěvků:	15. 6. 2003
Vystavení příspěvků na webu:	15. 7. 2003

Garant semináře:

Doc. PhDr. Jiří Kabele, kabele@mbos.fsv.cuni.cz, jiri.kabele@volny.cz

Kontaktní osoba: Taňa Hanzlíková, hanzliko@mbos.fsv.cuni.cz, t. č. 222 112 232

Webová stránka grantu GA ČR 403/01/1564: <http://penguin.fsv.cuni.cz/~dedictvi/>

Who Are We?

Our team is comprised of researchers and graduate students from the Faculty of Social Sciences of Charles University (Smetanovo nábřeží 6, 110 01 Praha 1), and from the Institute of Sociology AV (Jilská ulice 1, Praha 1, 110 00).

Jiří Kabele, doc., PhDr. (Sociologist, Team Leader, FSV UK)
jiri.kabele@volny.cz, kabele@mbox.fsv.cuni.cz

Josef Kandert, doc., PhDr., CSc. (Social Anthropologist, FSV UK)
etno.npm@aconet.cz

Zdenka Vajdová, PhDr., CSc. (Sociologist, SU AV)
vajdova@soc.cas.cz

Tomáš Holeček, Mgr. (Sociologist, Logician, doctoral student FF UK)
holecek@ojrech.cz

Martin Hájek, Mgr. (Biologist, Sociologist, doctoral student FF UK)
ange.martin@volny.cz

Petr Kohútek, Bc., (Sociologist, FSV UK)
kohutek@mbox.dkm.cz

Shrnutí

V Sociologických textech Svět hierarchií a reálný socialismus tým skládá účty především z teoretického a metodologického uvažování o problému hierarchií. Pokoušíme se sociální hierarchie a ekvity vidět v koordinační i strukturní či systémové perspektivě. V prvním případě je ve hře metodologický individualismus stavící na kontextově podmíněvané volní koordinaci sdílení vlivů v jednotlivých vztazích, z nichž se teprve rodí pořádací síla symetrií a asymetrií generující a rozvíjející sociální hierarchie a ekvity. Pro druhou perspektivu je naopak typický holisticky pojímaný metodologický procesualismus, který veškeré důležité dění v hierarchiích či ekvitách pojímá jako jejich strukturami či systémy určené procesy. Těmto strukturám se volní koordinace osob v zásadě podřizuje.

Sborník začíná teoretickou statí Sociální hierarchie a ekvity (Jiří Kabele a Martin Hájek). Rozumíme těmto sociálním útvarům jako formacím nerovných a rovných, které umožňují aktérům přehledně uchopovat, rozpoznávat a přiměřeně respektovat asymetrické a symetrické vlivy. Zdroj konstrukční síly hierarchií a ekvit spatřujeme ve skloubení jejich abstraktní uchopitelnosti se symbolicky artikulovanou tvarovou evidentností. V druhé části práce Sociální hierarchie a ekvity jednotlivců a organizací se zabýváme rolí, kterou sehrávají hierarchie a ekvity v současných společnostech. Poukazujeme na jejich dvojí možné chápání: koordinační a strukturně-systemické. Podrobněji se zabýváme jejich zdroji: postulováním, ohodnocováním a sociálním srovnáváním, soutěží a bojem, vyvažováním a převažováním, integrací a desintegrací, diferenciací a totalizací.

Studie O popisu hierarchického vztahu (Tomáš Holeček) ukazuje, že tento vztah může být míněn různě, ať už jsou autory těchto popisů laici anebo odborníci. Tatáž popisná věta může mít různé významové statusy, které je třeba respektovat, nemá-li docházet k určitému typu omylů a nedorozumění. V článku je ukázáno šest příkladů různých významových statusů, které všechny mohou být označeny jako popis.

Stať Vládcové „z boží milosti“ versus „ti nejlepší“ (Josef Kandert) přehledově zpracovává antropologické výzkumy věnované zejména mimoevropským společnostem. Tyto výzkumy ukazují, že není společnosti/kultury bez hierarchií a že samotné představy o důvodech vzniku a trvání nadřazeného a podřazeného postavení mezi jednotlivci i mezi skupinami jsou založeny na idejích soutěživosti a předurčenosti (případně výlučné předurčenosti).

Koncept moci v Eliasově díle dovoluje pochopit velkou sociální transformaci (18. až 20. století) známou pod jménem industrializace (Moc, vládnutí a hierarchie v díle Norberta Eliase, Zdenka Vajdová) jako proměnu sociálních hierarchií spojenou s redukcí rozdílu moci – mezi vládou a ovládanými i mezi sociálními vrstvami. Inspirativní je zejména jeho vztahové chápání moci vázané na herní modely, stejně jako jím zdůrazňovaná „závislost na cestě“ při výkladu vzniku socialismu a nacismu.

Závěr sborníku tvoří opět povýtce teoretická stať Vláda v budovatelském a ústavním zřízení (Jiří Kabele). Představuje epistemologicky založenou alternativu dvou pojetí společenského uspořádání společností, které svůj řád nahlízejí jako proměnlivý. Povaha těchto zřízení je určována: (i) příběhem jejich zrodu, (ii) zásadami, které určují rozdělování způsobilostí (dělba teritorií svobody), a (iii) instituty, které chrání práva a svobody osob dotčených výkonem těchto způsobilostí (dělba teritorií odpovědnosti). Tato pojetí se uskutečňují

jako režimy, které jsou původním zřízením specificky nepodobné: jejich instituce a v nich se uplatňující sociální hierarchie a ekvity totiž musejí splňovat podmínku, že uvnitř nich musí být koordinace více aktérů středně nákladnou. Vláda v budovatelském zřízení, na niž se stať více soustřeďuje, je popsána jako ovládání původně ústavních mocí nadřazenou paralelní mocí, předvojem budovatelské skupiny: komunistickou stranou.

Summary

In the collection *The World of Hierarchies and Really Existing Socialism*, the team gives account primarily of theoretical and methodological concepts pertaining to the issue of hierarchies. We view social hierarchies and equities in co-ordinating and structural or systemic perspective. First and foremost, methodological individualism is applied, which builds upon the context-contingent volitional co-ordination of influence sharing in individual relationship, from which only the organising power of symmetries and asymmetries is born, which in turn generates and develops social hierarchies and equities. The second perspective is, on the other hand, typical of a holistically understood methodological processualism, which understands all important events and actions in hierarchies or equities as processes determined by structures or systems. Volitional co-ordination of individuals is, in principle, subordinated to these structures.

The collection starts with a theoretical study *Social Hierarchies and Equities* (Jiří Kabele and Martin Hájek). We understand these social formations as formations of unequals and equals, which allow actors to clearly understand, distinguish and adequately respect asymmetrical and symmetrical influences. We see the source of the constructive power of hierarchies and equities in the combination of their abstract comprehension and symbolically articulated clarity of formation. In the second portion of the study *Social Hierarchies and Equities of Individuals and Organisations*, we deal with the role which hierarchies and equities play in contemporary societies. We point to the two possible readings of hierarchies and equities: co-ordinating and structurally systemic roles. We investigate their sources in greater detail: postulation, evaluation and social comparison, competition and struggle, balancing and domination, integration and disintegration, differentiation and totalisation.

The study *On the Description of the Hierarchical Relationship* (Tomáš Holeček) shows that this relationship can be understood variously, no matter whether the authors of such descriptions are laymen or experts. The same descriptive sentence may carry various signification statuses which must be respected if a certain type of errors and misunderstandings is not to occur. The article shows six examples of various signification statuses all of which may be seen as a description.

The article *Rulers ,by the Grace of God‘ versus ,the Best‘* (Josef Kandert) gives a summary account of anthropological surveys concerning extra-European societies. These studies show that there are no societies/cultures without hierarchies and that ideas pertaining to the origins of arising and continuation of subordinate and dominant positions among individuals and groups are based on ideas of competitiveness and predetermination (or exclusive predetermination).

The concept of power in the works of Norbert Elias makes it possible to understand the grand social transformation (18th through 20th centuries) known as industrialization (Power,

Rule and Hierarchies in the Work of Norbert Elias, Zdenka Vajdová) as a transformation of social hierarchies related to the reduction in power differentiation between the government and the ruled as well as among individual social strata. Elias's relational understanding of power related to game models is very inspirational as is his much emphasised „dependence on the road“ in the explanations of socialism and nazism.

At the end of the collection, one more purely theoretical work can be found: Government in the Socialist and Constitutional Systems (Jiří Kabele). The study presents an epistemologically based alternative to two understandings of the social arrangement of societies that see their order as alterable. The nature of these systems is determined by: (i) the story of their foundation, (ii) principles which determine the distribution of competence (division of territories of freedom), and (iii) institutes that protect the rights and freedoms of individuals affected by the performance of these competencies (division of territories of responsibility). These understandings materialise as regimes that are specifically dissimilar to the original systems: their institutions and the social hierarchies and equities extant therein must meet the condition that the co/ordination of more actors within them must be averagely expensive. The government in the socialist regime, on which the study focuses, is described as the dominance of originally constitutional powers by a superior parallel power, the vanguard of the ‚builder‘ group: the communist party.

Zusammenfassung

Im Sammelband „Die Welt der Hierarchien und der reale Sozialismus“ werden vor allem theoretische und methodologische Gedanken über das Problem der Hierarchien zusammengefasst. Wir versuchen, die Sozialhierarchien und die sozialen Gleichgewichte in der Perspektive der Koordinierung, der Struktur und des Systems zu sehen. Im ersten Fall spielt der methodologische Individualismus eine Rolle, der auf der kontextbedingten freien Koordinierung gemeinsamer Einflüsse in Einzelbeziehungen aufbaut, aus denen dann die ordnende Kraft der Symmetrie und Asymmetrie geboren wird, die Sozialhierarchien und soziale Gleichgewichte erzeugt und entwickelt. Für die zweite Perspektive ist dagegen der holistisch aufgefasste Prozessualismus typisch, bei dem alle wichtigen Geschehnisse in Hierarchien oder in Gleichgewichten als struktur- bzw. systembedingte Prozesse aufgefasst werden. Die freie Koordinierung von Personen ist diesen Strukturen grundsätzlich untergeordnet.

Der Sammelband beginnt mit der theoretischen Abhandlung „Sozialhierarchien und soziale Gleichgewichte“ (Jiří Kabele und Martin Hájek). Diese sozialen Gebilde fassen wir als Formationen von Ungleichen und Gleichen auf, die es den Akteuren ermöglichen, asymmetrische und symmetrische Einflüsse mit Übersicht zu erfassen, zu unterscheiden und angemessen zu respektieren. Die Quelle der konstruktiven Kraft der Hierarchien und Gleichgewichte sehen wir in der Verbindung ihrer abstrakten Erfassung mit der symbolisch artikulierten Gestaltvidenz. Im zweiten Teil der Arbeit, „Sozialhierarchien und Gleichgewichte von Einzelnen und Organisationen“, befassen wir uns mit der Rolle, die Hierarchien und Gleichgewichte in den heutigen Gesellschaften spielen. Wir verweisen dabei auf zwei Auffassungsmöglichkeiten: die Koordinationsauffassung und die strukturell-systematische Auffassung, und wir befassen uns eingehend mit ihren Quellen: durch Postulierung, Be-

wertung und sozialen Vergleich, Wettbewerb und Kampf, Aus- und Überwiegen, Integration und Desintegration, Differenzierung und Totalisierung.

Die Studie „Über die Beschreibung der hierarchischen Beziehung“ (Tomáš Holeček) zeigt, dass diese Beziehung je nachdem, ob der Autor dieser Beschreibung Laie oder Fachmann ist, unterschiedlich gemeint sein kann. Der gleiche beschreibende Satz kann unterschiedliche Bedeutungsebenen haben, die zu berücksichtigen sind, wenn bestimmte Irrtümer und Missverständnisse vermieden werden sollen. Der Artikel zeigt sechs Beispiele unterschiedlicher Bedeutungsebenen auf, die alle als Beschreibung bezeichnet werden können.

Die Abhandlung: Herrscher „von Gottes Gnaden“ versus „die Besten“ (Josef Kandert) verarbeitet in einer Übersicht anthropologische Forschungen, die sich insbesondere mit außereuropäischen Gesellschaften befassen. Diese Forschungen zeigen, dass es keine Gesellschaft oder Kultur ohne Hierarchie gibt und dass die Vorstellungen über die Gründe der Entstehung und des Fortbestehens über- und untergeordneter Stellungen zwischen Einzelnen und Gruppen auf den Ideen des Konkurrenzstrebens und der Vorbestimmung (ggf. ausschließlich auf den Ideen der Vorbestimmung) begründet sind.

Das Konzept der Macht in Elias' Werk ermöglicht das Verständnis der großen unter dem Namen Industrialisierung bekannten sozialen Transformation des 18. bis 20. Jahrhunderts (Macht, Herrschaft und Hierarchie im Werk Norbert Elias', Zdenka Vajdová) als einem Wandel der Sozialhierarchien in Verbindung mit einer Verringerung des Machtunterschiedes – zwischen Herrschern und Beherrschten und zwischen den sozialen Schichten. Inspirativ ist insbesondere die beziehungsmäßige Auffassung der an Spielmodelle gebundenen Macht, ebenso wie die durch diese betonte „Abhängigkeit auf dem Wege“ bei der Interpretation der Entstehung von Sozialismus und Nazismus.

Am Schluss des Sammelbands steht die theoretische Abhandlung „Herrschaft in der Ordnung des sozialistischen Aufbaus und in der Verfassungsordnung“ (Jiří Kabele), die eine epistemologisch begründete Alternative zweier Auffassungen von Gesellschaftsordnung, die ihre Ordnung als veränderlich ansehen, vorstellt. Das Wesen dieser Gesellschaftsordnungen wird bestimmt durch: (i) ihre Entstehungsgeschichte, (ii) die Grundsätze der Verteilung von Befugnissen (Teilung der Freiheitsterritorien) und (iii) die Institutionen, die Rechte und Freiheiten der durch die Ausübung dieser Befugnisse Betroffenen schützen (Teilung der Verantwortungsterritorien). Diese Auffassungen werden als Regime realisiert, die der ursprünglichen Ordnung spezifisch unähnlich sind: ihre Institutionen und die in diesen zur Anwendung kommenden Sozialhierarchien und sozialen Gleichgewichte müssen nämlich die Bedingung erfüllen, dass die Koordinierung mehrerer Akteure innerhalb dieser Institutionen gemäßigt aufwendig sein muss. Die Herrschaft in der Ordnung des sozialistischen Aufbaus, auf die sich die Abhandlung mehr konzentriert, wird beschrieben als Beherrschung der ursprünglich verfassungsmäßigen Gewalten durch eine übergeordnete Parallelgewalt, der Vorhut der Gruppe des sozialistischen Aufbaus: der kommunistischen Partei.

Publikace edice „SOCIOLOGICAL PAPERS“

Edice „Sociological Papers“ je pokračováním edice „Working Papers“, která vychází od roku 1989.

- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960–2001. 97 s., 177 Kč.
- SP 02:4 Z. R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let. 85 s.
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením. 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989, 36 s., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002; 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohoutek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády; 99 s., 133 Kč
- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11 September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research; 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích; 83 s., 117 Kč
- SP 01:9 T. Kostelecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na politické mapě v letech 1992 až 1998 – srovnání České a Slovenské republiky; 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality; 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka – překážka vstupu České republiky do Evropské unie?; 64 s., 100 Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP – Životní prostředí; 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciace v České republice v transformačním období; 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border; 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů; 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948–1989; 48 pp., 89 Kč
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic; 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek; 70 s., 95.– Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999; 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s., 62 Kč

-
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 pp., 82 Kč

Publikace edice „WORKING PAPERS“

- WP 99:11 M. Jeřábek (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s; 40 p.
- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímání a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:6 H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:5 M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:4 F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:3 L. Bušítková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:2 A. Nedomová (editor), L. Bušítková, E. Heřmanová, T. Kostecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:1 M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990–1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 98:6 K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturní a institucionální aspekty; 82 s.
- WP 98:5 L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992–1996); 94 s.
- WP 98:4 M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu; 56 s.
- WP 98:3 M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace; 162 s.

Svět hierarchií a reálný socialismus

**Dědictví komunistické vlády II: sborník příspěvků
ke zkoumání sociálních hierarchií**

**Martin Hájek, Tomáš Holeček, Jiří Kabele,
Josef Kandert, Petr Kohútek, Zdenka Vajdová**

Edice Sociological Papers SP 02:6

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Marcela Linková, Daniel Meier

Redakce: Anna Čermáková

Sazba M&R Třešňákovi

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 160 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení SoÚ

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz